

Filosofisk tidskrift

Årgång 40 Nr 3 September 2019

- 3 En förbisedd dimension av värde
HENRIK ANDERSSON OCH JAKOB GREEN WERKMÄSTER
- 10 Visselblåsarrollen och ny teknik
CATHRINE V. FELIX
- 20 Dualism med avseende på ”bra” och ”bra för”
FRITZ-ANTON FRITZSON
- 29 Om att orsaka global uppvärmning
MATTIAS GUNNEMYR
- 39 Somervilleskolans filosofiska program
FRITS GÅVERTSSON
- 48 ”Förhållningssätt” och olika former av kausalitet
PETER GÄRDENFORS
- 57 Är självständigt tänkande en illusion?
GLORIA MÄHRINGER
- 66 Kan religiösa handlingar vara rationella för en ateist?
CARL-JOHAN PALMQVIST
- 75 Osäkerhet, tvärvetenskap och klimatförändringarna
HENRIK THORÉN, JOHANNES PERSSON
OCH NIKLAS VAREMAN

Filosofisk tidskrift

Utges av Stiftelsen Filosofisk tidskrift och Stiftelsen Bokförlaget Thales

Redaktör och ansvarig utgivare: Lars Bergström

Filosofisk tidskrift utkommer med fyra nummer per år

Prenumeration per år inom landet: 200 kr (inkl. moms); utom landet: 300 kr

Lösnr: 55 kr (inkl. moms)

För prenumerationsärenden kontakta:

Nätverkstan ekonomitjänst, Box 31120, 400 32 Göteborg

Telefon 031-743 99 05 Fax 031-743 99 06

ekonomitjanst@natverkstan.net

Förlagsadress: Bokförlaget Thales, c/o Filosofiska institutionen,

Stockholms universitet, 106 91 Stockholm

info@bokforlagetthales.se www.bokforlagetthales.se

Copyright © Respektive författare 2019

Grafisk form och produktion: Ulf Jacobsen

Satt med Arnhem Pro Blond

Tryck: Carlshamn Tryck & Media AB, Karlshamn 2019

ISSN 0348-7482

EN FÖRBISEDD DIMENSION AV VÄRDE

Följande text ämnar diskutera en förbisedd dimension av värde, nämligen dess robusthet. Syftet med texten är att påvisa det begreppsliga utrymmet för denna förbisedda dimension av värde och att visa på vilken möjlig substantiell roll robusthet kan spela.¹

1. VÄRDEANALYSER OCH BEGREPPSLIGT UTRYMME

Den populära "fitting attitudes"-analysen av värde (hädanefter FA-analysen) är hjälpsam för att visa på det begreppsliga utrymmet för den här aspekten av värde. FA-analysen menar att vi kan redogöra för ett objekts värde i termer av attityder som det är passande att inta gentemot objektet. Med andra ord är ett objekt positivt värdefullt om och endast om det är passande att gilla, eller ha någon annan typ av positivt laddad attityd, gentemot objektet.² Om motsatsen gäller, det vill säga om objektet har ett negativt värde, gör analysen gällande att det är passande att ogilla, eller ha någon annan typ av negativt laddad attityd, gentemot objektet.

FA-analysen har alltså två komponenter, en normativ komponent och en attityd-komponent. Den normativa komponenten av analysen är "passandet" och attityd-komponenten är "gillandet". Det finns ingen konsensus kring hur dessa komponenter ska förstås men alla versioner av FA-analysen har dessa två komponenter i någon form och det är vanligt förekommande att använda "passande" och "gillande" som paraplytermer. Det viktiga för våra syften är hur man ska förstå den normativa komponenten. En vanligt förekommande förståelse är i termer av ett strikt, ograderbart, begrepp såsom "bör" eller "konklusiva skäl" (Brentano [1889] 2009; Rabinowicz 2008). Vi har inte möjlighet att i denna text argumentera för och mot olika förståelser av den normativa kompo-

1. Vi vill tacka Andrés Garcia, Wlodek Rabinowicz, Toni Rønnow-Rasmussen, Marta Johansson samt deltagarna i doktorandseminariet vid Lunds universitet för hjälpsamma kommentarer.

2. För enkelhetens skull använder vi termen "objekt" i en vid bemärkelse som inkluderar även sådana värdebärare som sakförhållanden eller händelser.

nenten.³ Vi kommer acceptera en FA-analys där den normativa komponenten förstås i termer av ”konklusiva skäl” (eng. ”conclusive reasons”) (jfr Rabinowicz 2008; Skorupski 2010; Gertken och Kiesewetter 2017).

Att ha konklusiva skäl för att ha en attityd gentemot ett objekt innebär att skälen för att ha attityden väger tyngre än skälen mot att ha attityden. Således kan man inte ha ”mer konklusiva skäl” eller ”mindre konklusiva skäl” – antingen är skälen konklusiva eller så är de inte det.⁴

På senare år har FA-analysen framförallt använts för att förklara vad det innebär för något att vara värdefullt. Men för att ge en tillfredsställande analys om världets natur räcker det inte att förklara vad det innebär att något är värdefullt. Analysen måste även kunna redogöra för det oförnekliga faktumet att värde kommer i grader. Ett objekt kan till exempel vara väldigt värdefullt eller bara marginellt värdefullt.

Det naturliga är att FA-analysen fångar hur värdefulla objekt är antingen genom att låta den normativa komponenten variera i styrka eller genom att låta attityd-komponenten variera i intensitet. Med andra ord, om x är ”väldigt värdefullt” ska det antingen förstås i termer av att det är ”*väldigt passande* att gilla x ” eller ”*passande* att gilla x *väldigt mycket*”.⁵ Det finns intuitivt stöd för båda sätten att fånga hur värdefulla objekt är. Betänk den första formuleringen: Om vi har väldigt starka skäl att gilla något verkar det som om det borde reflekteras i objektets värde. Å andra sidan verkar det också som om det är passande att gilla något väldigt mycket borde även detta förtälja något om objektets värde.

Vilken formulering av FA-analysen som är den rätta är en mer komplex diskussion än vad vi kan redogöra för i denna text.⁶ Däremot vill vi påpeka att den normativa komponenten i FA-analysen måste vara graderbar om den överhuvudtaget ska kunna användas för att fånga hur värdefulla objekt är. Som vi påpekat ovan är de flesta FA-teoretiker inte benägna att förstå den normativa komponenten som graderbar, vilket i stället tvingar dem att förstå hur värdefulla objekt är med hänvisning

3. Se däremot Andersson och Green Werkmäster (MS) för en genomgång av för- och nackdelar med olika uttolkningar av den normativa komponenten.

4. För att undvika den så kallade fel-sorts-skäl-invändningen (eng. Wrong-kind-of-reasons-objection) kan man specificera att skälen är av rätt sort (Rabinowicz och Rønnow-Rasmussen 2004; 2006).

5. Rent tekniskt sett så finns det även en tredje möjlighet, det kan vara båda komponenterna som fångar hur värdefullt något är. Det vill säga kanske ska ” x är väldigt värdefullt” förstås i termer av ”väldigt passande att gilla x väldigt mycket. I ”How Valuable Is It?” (MS) diskuterar vi denna möjlighet i mer detalj.

6. I ”How Valuable Is It?” (MS) går vi in mer på djupet, nyanserar och analyserar hur FA-analysen bör redogöra för grader av värde.

till den attityd-relaterade komponentens intensitet. Detta är även det tillvägagångssätt vi kommer utgå ifrån fortsättningsvis.

Även om man hävdar att grader av värde ska fångas av attityd-komponenten hos analysen kan man emellertid inte bortse från att den normativa komponenten spelar någon förklarande roll. Vi ska nu förklara varför det är fallet.

Som vi tidigare nämnt förstår vi att en attityd är passande att ha om och endast om det finns konklusiva skäl att ha attityden. Med "konklusiva skäl" avses här att skälen för att ha attityden överväger skälen mot att ha attityden. Föreställ er nu följande fall med två objekt, x och y . Det finns väldigt starka skäl att gilla x med styrkan S och väldigt svaga skäl mot att gilla x med styrkan S . Det finns alltså konklusiva skäl för att gilla x med intensitet S , vilket vi ska säga innebär att x är värdefullt till grad S . Det finns ganska starka skäl att gilla y med intensitet S och nästan lika starka mot att gilla y med denna styrka. Det finns alltså konklusiva skäl för att gilla y med intensitet S vilket innebär att y också är värdefullt till grad S .

Om vi antar att hur värdefulla x och y är bestäms av styrkan på attityden så visar ovanstående att x och y är lika värdefulla, attityden har styrkan S i båda fallen. Men ändå tycks ju något skilja x och y åt. Frågan är om inte en skillnad i den normativa komponenten, så som i fallet med x och y , speglar något centralt och tidigare förbisett. Vi menar att det är *robustheten* hos värdet som kan redogöras för med hjälp av den normativa komponenten. Exemplet ovan visar alltså på att x s värde är mer robust än y s värde.

2. OLIKA FORMER AV ROBUSTHET

Vi vet nu att FA-analysen lämnar begreppsligt utrymme för vad vi kallar robusthet, vilket är en aspekt av värde som skiljer sig från styrka. Frågan som återstår är hur man ska förstå det att ett värde är robust. Termen "robust" används i vardagsspråket när man vill förmedla att ett objekt är mer tåligt än ett annat. Det är dock inte den här vardagliga användningen av termen vi åsyftar i den här kontexten.

Låt oss börja med att se till vilka ledtrådar FA-analysen ger oss. Enligt analysen är värdet mer robust i den betydelsen att det skulle krävas en större förändring i sammanvägningen av skäl för att hur värdefullt objektet är förändras. Detta fenomen illustrerades i exemplet ovan. Det skulle krävas en större förändring i sammanvägningen av skäl för att det

inte längre skulle vara fallet att man har konklusiva skäl att gilla x än vad som skulle krävas för att man inte längre skulle ha konklusiva skäl att gilla y . Med andra ord, ju mer de underliggande skälen kan skifta utan att förändra det faktum att man fortfarande har konklusiva skäl att gilla ett objekt desto mer robust är objektets värde.

I ovanstående har vi endast återigen förklarat robustheten i termer av skäl. Det här är i vanliga fall inte problematiskt – tvärtom, vi har fått en analys av något som vi inte riktigt har haft full förståelse av sen tidigare. Men vårt fall är något annorlunda. I vårt fall råder det osäkerhet kring vad det är vi faktiskt har en analys av! För att råda bot på det måste en bild ges av vad robusthet är och den bilden bör inte ges i termer av skäl för attityder. Följande två exempel kan vara till hjälp för att illustrera ett värdes robusthet:

Föreställ dig två bilar, b_1 och b_2 , som är lika bra men b_1 s värde är mer robust än b_2 s. Det här skulle kunna manifesteras sig i att en repa på lacken på b_1 inte skulle påverka hur värdefull b_1 är, men en repa på lacken på b_2 skulle påverka hur värdefull b_2 är.

Låt oss ge ytterligare ett exempel. Vi kan föreställa oss en tavla som har ett visst värde i kraft av sin färgkomposition och bildspråk. Vi kan sedermera anta att bildspråket är tänkt att fungera som propaganda för kolonialism. Det verkar inte begreppsligt förvirrat att hävda att tavlans syfte inte gör tavlan sämre och samtidigt hävda att syftet påverkar värdet hos tavlan.

Flera strategier har presenterats för att förklara dessa typer av exempel. En strategi är att säga att syftet tavlan målades i inte är relevant för tavlans övergripande värde utan enbart relevant i frågan gällande tavlans värde i ett specifikt hänseende. Denna strategi skulle innebära att ett objekts totala värde inte är beroende av (alla) de aspekter som objektet är värdefullt i, vilket tycks konstraintuitivt. Ett annat förslag är att tavlan faktiskt är sämre än vad man tidigare trott. Det faktum att tavlan målades i ett hemskt syfte gör tavlan sämre. Medan vissa finner det här förslaget rimligt, kan andra nog vara beredda att hävda att tavlan *de facto* inte blivit sämre. För dem som inte finner dessa två strategier övertygande finns nu alltså ett tredje alternativ. Vad vi vill föreslå är att det faktum att tavlan var målades i ett hemskt syfte påverkar graden av robusthet hos tavlans värde. Det gör värdet mindre robust men påverkar inte hur värdefull tavlan är. Det faktum att tavlan var en målat i ett hemskt syfte påverkar alltså tavlans övergripande värde men gör inte tavlan bättre eller sämre.

Dessa exempel gör det tydligt att en förändring kan ske i de naturliga egenskaperna hos ett objekt utan att objektet blir bättre eller sämre. Till exempel behöver inte en repa i lacken göra en bil mindre värdefull. Det här kan tyckas förvånande då förändringar i de naturliga egenskaperna ofta är intimt sammankopplade med förändringar i de normativa egenskaperna. Det här fångas av supervenienstesen som är en av de mer etablerade sanningarna inom meta-etik. Enligt den tesen kan det inte förekomma en förändring i de normativa egenskaperna utan en förändring i de naturliga egenskaperna som de normativa egenskaperna supervenierar, eller grundas, på. Att erkänna robusthet som en dimension av värde innebär dock inte att man förnekar den här tesen. I fallet med bilen sker en förändring i de normativa egenskaperna. Det är inte att objektet är värdefullt som har förändrats, eller hur värdefullt objektet är som har förändrats, utan en annan dimension av värdet som har förändrats – nämligen hur robust värdet är. Kort sagt, en förändring av de normativa egenskaperna och de naturliga egenskaperna behöver inte göra ett objekt bättre eller sämre.

Vi började med påståendet att det enligt FA-analysen finns ett begreppsligt utrymme för robusthet men vi hoppas att de ovanstående exemplen har visat att robusthet inte är beroende av FA-analysen. Det vill säga, det finns exempel på detta fenomen som inte är beroende av en specifik analys av värde. Vi vill rentav hävda att en tillfredsställande analys av värde måste kunna redogöra, inte bara för vad det innebär att vara värdefull och att vara värdefull till en viss grad, utan även kunna redogöra för robustheten hos värdet.

En central fråga som bör ställas när det kommer till denna typ av spörsmål är huruvida robusthet kan bidra till att öka vår förståelse och användas inom andra områden. Vi tror att så är fallet. Det verkar nämligen finnas en potentiell epistemologisk vinst med robusthet när det kommer till beslut där vi är osäkra på hur värdefullt något är. Det är ofta så att vi är osäkra på exakt hur starka våra skäl för och mot att ha en attityd är. Med andra ord, vi är osäkra över huruvida skälen för att ha attityden faktiskt är konklusiva. Däremot verkar det som att ju högre grad av robusthet vi tillskriver ett värde, desto större felmarginal kan vi ha på våra omdömen gällande styrkan på skälen utan att ha fel angående hur värdefullt objektet är. Hur denna poäng ska formuleras kräver såklart en mer djuplodande diskussion än vad vi kan erbjuda i denna text. Däremot, som vi kommer se i nästa avsnitt, finns det beslutsteoretiska problem rörande robusthet.

3. ETT AVSLUTANDE PROBLEM

Om det är så att två objekt kan vara lika värdefulla samtidigt som deras värden skiljer sig åt med avseende på sin robusthet, tycks vi mötas av beslutsteoretiska problem. Föreställ er att vi ska välja mellan två objekt, x och y . Det är vanligt att anta att i valet mellan två objekt att man bör välja ett objekt framför det andra om och endast om det är det bättre alternativet samt att det är tillåtet att välja endera om och endast om objekten är lika bra.

Anta nu att x och y är lika bra, men x s värde är mer robust än y s. Många skulle nog i ett sådant läge hävda att vi därmed bör välja x och att det vore ett misstag att välja y . Det faktum att x s värde är mer robust tycks tala i någon mån för att vi ska välja x framför y . Men om vi bör välja x framför y strider detta mot våra tidigare antaganden om att x och y är lika bra och att vi bara bör välja ett alternativ om och endast om det alternativet är det bättre.⁷

Det här visar på tre möjligheter. Den första möjligheten är att hävda att robustheten hos värdet hos ett objekt inte spelar någon avgörande roll i beslutsituationer. För att argumentera för den positionen måste man dock på något vis förklara varför man inte kan förlita sig på den starka intuitionen att välja objektet med det mer robusta värdet. Den andra möjligheten är att ett objekts robusthet också påverkar hur värdefullt objektet är. Den här möjligheten strider dock mot den karakterisering vi gett av robusthet och att hävda detta tycks därmed vara begreppslikt förvirrat. Den tredje möjligheten är att hävda att man bör välja objektet med det mer robusta värdet men att så är fallet inte på något vis implicerar att det valda objektet är bättre än det andra objektet. Det här skulle gå stick i stäv med antagandet att man ska välja det alternativ som maximerar det förväntade värdet och om det förväntade värdet hos två alternativ är lika får man välja vilken som. Att anta den här synen skulle därmed kräva att många filosofer får revidera sin syn på kopplingen mellan vad vi bör göra i beslutsituationer och alternativens värde.

LITTERATUR

- Andersson, H. och J. Green Werkmäster. "How Valuable is It?" (MS).
Brentano, F. (1889) 2009. *The Origin of Our Knowledge of Right and Wrong*. Övers. R. Chisholm och E. Schneewind. London: Routledge.

7. För mer om den här synen på rationella val och ett försvar av den se Chang 2016.

- Chang, R. 2016. "Comparativism: The Ground of Rational Choice". I *Weighing Reasons*, red. Errol Lord och Barry McGuire, s. 213–40. New York: Oxford University Press.
- Gertken, J. och B. Kieseewetter. 2017. "The Right and the Wrong Kind of Reasons". *Philosophy Compass* 12, nr 5.
- Rabinowicz, W. 2008. "Value Relations". *Theoria* 74, s. 18–49.
- Rabinowicz, W. and T. Rønnow-Rasmussen. 2004. "The Strike of the Demon: On Fitting Pro-attitudes and Value". *Ethics* 114, nr 3, s. 391–423.
- . 2006. "Buck-Passing and the Right Kind of Reasons". *Philosophical Quarterly* 56, nr 222, s. 114–20.
- Skorupski, J. 2010. *The Domain of Reasons*. Oxford: Oxford University Press.

VISSELBLÅSARROLLEN OCH NY TEKNIK

Edward Joseph Snowden blev världsberömd när han visseblåste om USA:s statliga övervakningsprogram. Amnesty International kallade honom en hjälte som främjade mänskliga rättigheter och tvingade fram en viktig global debatt om massövervakning.¹ Som en kontrast till detta skrev den faste skribenten i *The New Yorker*, Jeffrey Toobin, att Snowden är ”en grandios narcissist som förtjänar att sitta i fängelse”.² Beskrivningarna illustrerar på ett tydligt sätt att visseblåsarrollen på en och samma gång kan uppfattas på två helt olika sätt. Å ena sidan presenteras visseblåsaren som en person som står högt över den vanliga människan i moralisk excellens – visseblåsaren är en person som riskerar sin egen säkerhet i kampen för det rätta (i detta fall rätten till privatliv). Å andra sidan blir visseblåsaren beskriven som en person med uppblåst självbild som fullständigt tappat kontakten med vanlig moral. Det intressanta är att båda sidor kan framlägga rimliga argument för sin sak: visseblåsande kan ses som det helt rätta att göra, eller betraktas som ett misstag (Alford 2002; Bjørkelo och Macko 2012; Hersh 2002; Mathews 1987). Hur kan detta komma sig? I den här texten försöker jag besvara denna fråga genom att undersöka visseblåsarfenomenet, närmare bestämt själva visseblåsarrollen. Jag försvarar två teser: (1) Visseblåsarens *självpåtagna roll* kan förklara varför visseblåsandet ofta betraktas som en moraliskt korrekt handling samtidigt som det ofta möts med negativa reaktioner. (2) Visseblåsande i sociala medier kan upplösa visseblåsarrollen och därmed också de negativa reaktionerna mot enskilda visseblåsare.³

1. VISSELBLÅSARROLLEN

En klassisk historia om visseblåsande är Aisopos fabel om pojken som vaktade får och ropade ”Vargen kommer!”. Byfolket kom springande för

1. Se <https://www.amnesty.org/en/get-involved/take-action/edward-snowden-hero-not-traitor/>

2. Se Toobin 2013.

3. Tack till Wahlgrenska stiftelsen som gett mig ekonomiskt stöd för att jobba med tematiken visseblåsare och ny teknik. Tack till Dan Egonsson för översättning från norska till svenska.

att rädda djuren bara för att uppdaga att det hela var falskt larm. Vi vet också att fåraherden leker ”falskt larm”-leken ända tills den dag vargen faktiskt kommer. Men då har byfolket fått nog av hans lek. De kommer inte till undsättning när hans larm är äkta. Slutet på fabeln känner vi också till: vargen tar hela fårflocken.

Verklighetens visselblåsare är inte som fåraherden. Pojken har tilldelats en roll med vissa uppgifter och funktioner knutna till sig. Hans visselblåsarroll är kristallklar: säg ifrån om vargen kommer! Med verklighetens visselblåsare förhåller det sig annorlunda. Ingen är anställd i organisationen med den specifika arbetsuppgiften att visselblåsa. Rollen som visselblåsare ikläder sig visselblåsaren själv.

En typisk visselblåsarkliché är den ädle hjälten med hög moral som i det närmaste på egen hand bekämpar den stora organisationen, på samma sätt som Mark Felt, alias Deep Throat, som slog larm om Watergateskandalen. En annan kliché är den lidande visselblåsaren, exempelvis Chelsea Manning.⁴ Den moderna synen på visselblåsaren är långt mer nyanserad. Till exempel har R. Smith (2014) påpekat att den populära bilden av den lidande visselblåsaren är en överförenkling. Men överförenklingar till trots är det ett faktum att visselblåsaren ofta möts av negativa reaktioner som åtal, uppsägelse, social stigmatisering och isolering (Bouville 2007; Davis 2010; Leys och Vandekerckhove 2014). De negativa reaktioner visselblåsaren möter är ofta oproportionerliga mot den eventuella illojalitet de gjort sig skyldiga till. I de mest extrema fallen utvecklar visselblåsaren ångest och depression som kan leda till sjukanmälningar och i värsta fall att hon isolerar sig eller flyr från landet. Visselblåsaren blir inte nödvändigtvis tvingad ut ur landet, men det är inte ovanligt att hon upplever repressalier, förakt och straffreaktioner för att hon har visselblåst. Katharine Gun,⁵ som läckte information om ”the UK Government Communication Headquarters” (GCHQ) och Linda Almonte,⁶ som rapporterade om bedrägeri hos JP Morgan Chase, upplevde en räckta negativa reaktioner efter sina avslöjanden. Den som visselblåser tar en risk där utfallet potentiellt sett kan bli en personlig

4. Se till exempel: <https://www.theguardian.com/world/2012/mar/12/bradley-manning-cruel-inhuman-treatment-un>, <https://actionnetwork.org/petitions/hugsforchelseagive-chelsea-manning-a-hug/>.

5. Gun berättar om sina upplevelser i den här intervjun: <https://www.theguardian.com/politics/2004/feb/26/interviews.iraq>.

6. Intervju med Almonte: https://www.huffpost.com/entry/linda-almonte-jpmorgan-chase-whistleblower_n_1478268. (Berlin 2012)

katastrof. Historien är full av sorgliga visselblåsaröden.⁷ John Brown berättar för C. F. Alford i en intervju att han förlorade både sin familj och sitt hem för att han valde att visselblåsa: "Min ex-svärfar sa att om jag hade varit en äkta visselblåsare, hade jag blivit inbjuden till 60 Minutes" (Alford, 2002: 1). Daniel Ellsberg som läckte Pentagonpapperen fick uppleva att tidigare vänner och kollegor reagerade med förvåning på hans visselblåsande, inte beundran, eller censur som han själv förväntat sig.⁸

Samtliga dessa visselblåsare upplevde negativa reaktioner som var knutna till själva visselblåsarrollen. Vad i denna roll är det som förorsakar negativa reaktioner? Svaret kan delvis ringas in genom en jämförelse mellan visselblåsare och fotbollsdomare. I likhet med fåraherdens roll är det en förväntad del av domarens roll att reagera om det sker något galet, t.ex. om en spelare befinner sig i offsideposition. Om detta regelbrott sker, blåser domaren i pipan varpå alla tycker att i och med att hon gör det har hon också uppfyllt det som följer med hennes roll. Ingen klandrar domaren så länge hon inte har sett fel. Men en visselblåsare har inte som fotbollsdomaren till uppgift att blåsa i sin pipa när det förekommer regelbrott. Visselblåsaren *påtar* sig rollen som moralisk domare, men har inte formellt sett denna position. Kort sagt, visselblåsaren påtar sig en auktoritet hon saknar både institutionellt och socialt. Visselblåsaren är alltså inte som domaren, hon är snarare som spelaren som slår larm *om sina lagkamrater*,⁹ som till exempel löparen Yuliya Igorevna Stepanova gjorde när hon visselblåste om organiserat bruk av doping i rysk friidrott. I Stepanova-fallet finns ett drag som skiljer visselblåsaren från Aisopos herdepojke. Den sistnämnde larmade om en fara som kom utifrån, medan Stepanova larmade om ett problem *inom* den organisation som hon själv var en del av. Den unge fåraherden var oseriös i sitt jobb och hade därmed skuld i att fåren inte räddades när vargen kom för att äta dem, men det var inte *han* som åt upp fåren.

7. Men bilden är som sagt inte enkel. Många visselblåsaröden har lyckliga utfall, en del slutar som rena succéer. Sarah Wagnert som avslöjade brister i äldrevården i Solna fick rentav en lag uppkallad efter sig – Lex Sarah (14 kap. 3§ i socialtjänstlagen) och dessutom har hon blivit hedersdoktor. Tack till Dan Egonsson för att ha gjort mig uppmärksam på detta exempel. Andra exempel är amerikanskorna Cynthia Cooper, Colleen Rowly och Sherron Watkins som av *Time Magazine* 2002 utkorades till Årets personer för sina respektive visselblåsarhandlingar.

8. En viktig sak att tänka på är att högprofilerade fall kan ge en förvrängd bild. De presenterar bara en liten procent av alla fall av visselblåsande (Lewis, Brown och Moberly 2014, s. 20). Trots detta är det viktigt att undersöka hur visselblåsarbegreppet används i vår språkpraxis.

9. Sissela Bok (1980) skriver just detta: att visselblåsaren är "som en medlem i ett lag som kallar sina lagkamrater för ojusta".

Stepanova däremot visseblåste om en praktik hon själv var delaktig i: hon hade dopat sig med testosteron och anabola steroider. Stepanova var både visseblå sare och en *insider* som deltog i det otillåt na hon visseblåste om.

Just kontrasten mellan dem som befinner sig på insidan och dem som är på utsidan är en väsentlig del av standarddefinitionen av visseblå sande. I enlighet med denna definition innebär visseblå sande att en anställd eller insider i en organisation eller institution avslöjar illegala, omoraliska eller otillåt na praktiker för en utomstå ende med uppsåtet, eller följd en, att åtgärder ska vidtas för att förändra dessa praktiker (Near och Miceli 1985, s. 4).¹⁰ Den som står utanför organisationen kan lätt tänka att visseblå saren helt enkelt gjorde det moralen kräver av en som uppdagar det som är orättfärdigt och olagligt, och det är oftast från *utsidan* av organisationen som visseblå saren ses som en moralisk hjälte. För organisationen däremot är visseblå saren en som avslöjar ofördelaktig information. För att förstå de negativa reaktionerna mot visseblå sare är det viktigt att förstå vad som är rationellt för organisationen. Visseblå saren gör utan tvekan mycket gott, men man ska inte bortse från de skador som organisationen lider. Visseblå sare kritiserar ofta organisationens normer och den grundstruktur som gör att organisationen är vad den är. Dessutom kräver visseblå saren genom sitt visseblå sande att organisationen ska handla. Detta kan vara lättare sagt än gjort. Den eller de som mottar informationen måste undersöka sanningshalten i det som visseblå sandet gäller, utvärdera vem som är involverad och hur länge det otillåt na har pågått och hur missförhållandena ska rättas till, samla relevanta personer till möten, avgöra hur pressen ska hanteras, förhålla sig till hur familj och vänner kommer att reagera, med mera. Det är inte heller otänkbart att den person som tar emot visseblå sandet är en del av problemet och att hon därmed kan påverka hur avslöjandet kommer att hanteras.

Med tanke på visseblå sarens *insid*eposition, är det naturligt att lojalitetskonflikter blivit föremål för en stor diskussion i visseblå sarlitteraturen. Stepanova blev inte bara betraktad som illojal mot sporten och sina kollegor. Hon blev betraktad som illojal mot hela sin nation. Visseblå saren står inte bara i en lojalitetsrelation till sin arbetsgivare och den organisation hon verkar i, utan också till vänner och familj,

10. Min översättning av Nears och Micelis definition: "Whistleblowing is the disclosure by organizational or institutional insiders of illegal; immoral or illegitimate practices to someone else with the intention or effect that action should be taken to address it."

till staten och hela samhället. Lojalitetsaspekten är viktig eftersom visseblåsaren frivilligt påtar sig en roll där hon röjer information som organisationen inte vill ska avslöjas. Visseblåsaren betraktar sig som berättigad att visseblåsa och för samfundet som helhet kan det vara ett korrekt beslut. Världssamfundet hyllar Stepanova för hennes ärlighet. I det ryska samhället däremot blev hon betraktad som en svikare. Ett land, eller en organisation, kan betrakta visseblåsarhandlingen som djupt illojal (Kleinig 2013; Haidt 2012; Fletcher 1995).¹¹ Visseblåsaren har trots allt fått organisationens förtroende genom att vara anställd och därmed förväntas det att hon ska vara en lojal medspelare. Lojalitet kan naturligtvis förbindas med en mängd olyckliga fördomar, som beror på att man identifierar sig mest med och föredrar den egna gruppen. Men lojalitet är också en väsentlig del av ett kollektiv, det är själva limmet i en grupp, organisation eller en arbetsplats. Lojaliteten kan vara den "huvudingrediens" som upprätthåller en arbetsplats. Därmed kan visseblåsaren ses som en som hotar de oskrivna normerna och reglerna, själva grundstrukturen i organisationen. Ett bra exempel på lojalitetsproblematiken är fallet Dr Jeffrey Wigand, porträtterad i filmen *The Insider* 1999. Wigand förlorar sitt jobb som vice VD i Brown and Williams Tobacco när han avslöjar att arbetsgivaren försökt dölja tobakens skadeverkningar. Wigand hotar inte bara grundstrukturen i Brown and Williams Tobacco. Han hotar hela tobaksindustrin. Det är svårt att föreställa sig hur han skulle kunna fortsätta att vara en del av företaget – och industrin. Wigand ikläder sig en roll som sparkar undan benen på allt som tobaksindustrin står för. Ingen har gett visseblåsaren en så avgörande roll. Det är fotbollsdomarens uppgift att straffa den som inte följer spelets regler, t.ex. genom att ge rött kort. Visseblåsaren däremot slår larm, men det är inte upp till henne att straffa någon. Ingen skulle ha klandrat fåraherden om han öst ovetit över den som skadat hans får. När han slog larm så många gånger att ingen längre tog honom på allvar den dag larmet var äkta, hade byfolket rätt att klandra honom för att ha skött jobbet dåligt. Om han inte hade larmat för skojs skull, hade inte fåren dödats. Om det varit fråga om en verklig fåraherde, skulle han förmodligen förlorat sitt jobb och blivit tvungen att skaffa ett annat. De visseblåsare i verkligheten som blir utsatta för repressalier, förlorar kanske inte bara jobbet. I värsta fall förlorar de tillhörigheten till det samhälle de varit en del av. Wigand miste jobbet. Ovannämnda

11. De två sistnämnda dryftar inte visseblåsandet specifikt, men deras idéer om lojalitet är högst relevanta för visseblåsartemat.

Stepanova måste leva gömd i USA på grund av dödshot. Snowden har tvingats bosätta sig utanför det land han ursprungligen var medborgare i. Ortsbefolkningen med den oduglige fåraherden är knappast beredda att landsförvisa honom, men så var han heller inte en visselblåsare på samma sätt som verklighetens visselblåsare. Visselblåsaren påtar sig frivilligt rollen som moralens väktare. Normalt tänker vi att goda människor som uppträder som moralens förkämpar är beundransvärda. Ofta gör vi det. Men inte alltid. Särskilt inte när det gäller visselblåsarrollen. Fenomenet att den som framställer sig som bättre än andra blir mistrodd eller kanske t.o.m. utstött går under benämningen "do-gooder derogation" (Minson och Monin 2011).¹² Detta kan förklara de negativa reaktionerna. Indirekt säger visselblåsaren till sina arbetskollegor och till sina överordnade att "Jag står på en högre moralisk nivå och kan se ner på er". Den typen av förebråelse kraschar med den självbild de allra flesta av oss har av att vara bra människor. Visselblåsaren framstår inte bara som en god väktare av moralen, utan som en som är *för* god, en som är bättre än oss andra. Den typen av indirekt moralkritik vill man inte utsätta sig för. För att undvika obehaget väljer man i stället på klasiskt manér att straffa visselblåsaren: "kill the messenger". Det behöver inte alls vara så att visselblåsaren faktiskt ser ner på dem som befinner sig i hennes sammanhang utan att visselblåsa, men det att de *tror* hon gör det är tillräckligt för att de ska känna obehag och uppvisa negativa reaktioner.¹³

Ett annat förhållande som kan påverka synen på visselblåsare kan vara falskt visselblåsande. Det finns ingen garanti för att visselblåsaren har rätt. Skadan på anseendet kan vara stor långt innan man kan klara upp huruvida organisationen verkligen har gjort något fel. En anonym tidigare ledare inom den statliga brittiska hälsoorganisationen NHS beskriver hur visselblåsande riktat mot honom och flera andra i administrationen medfört stora personliga förluster och depression. Han beskriver det hela som "en process med långsam tortyr". Ledaren frikändes senare. Beskyllningarna var felaktiga, men en rad karriärer och privatliv smulades sönder till följd av de falska anklagelserna.¹⁴

Kognitiv dissonans (Festinger, Riecken och Schachter 1956) är en annan möjlig förklaring till de negativa reaktionerna mot visselblåsaren.

12. Minson och Monin har undersökt negativa reaktioner på vegetarianer.

13. Dessa reaktioner kan vara både medvetna och omedvetna.

14. <https://www.theguardian.com/healthcare-network/2017/nov/30/falsely-accused-nhs-whistleblower-destroyed-career>.

Visselblåsaren kräver inte bara att man gör något åt missförhållandena i sig, utan också åt de normer och fördomar som finns i organisationen. Ett stort antal undersökningar har på senare tid visat hur extremt krävande det är att övervinna fördomar och förändra normer som är väl integrerade i en kultur (Banaji och Greenwald 2013; Brownstein och Saul 2016; Kahneman 2013; Tversky och Kahneman 1974). Att visselblåsaren har rätt i sak räcker inte. Sanningen är inte tillräcklig för att vinna ett argument. Man måste också kunna övertyga. Här måste visselblåsaren kämpa mot själva det sätt som mänskligt resonerande fungerar på. Vi försöker konstant bekräftelse av de fördomar vi redan har. Detta är tydligt i den omfattande litteraturen om kognitiv dissonans och bekräftelsefel ("confirmation bias"). Att ändra sättet att tänka och handla hos en hel organisation, som i vissa fall krävs, är en övermänsklig uppgift. I stället för att erkänna "jag gjorde fel" försöker vi rättfärdiga våra felgrepp för att undgå ansvar (Festinger, Riecken och Schachter 1956; Tavis och Aronson 2007). Den enkla lösningen för organisationen är att i stället klandra den som påpekar missförhållandena, i detta fall visselblåsaren.

En summering av de nämnda orsakerna till de negativa reaktionerna mot visselblåsarrollen är som följer: (1) Visselblåsaren iklär sig frivilligt rollen som moralens väktare och ger därmed indirekt en kritik av andras moral som sämre än hennes egen. (2) Visselblåsaren uppträder illojalt mot den egna organisationen. (3) Visselblåsaren utgör ett hot mot normerna och själva grundstrukturen i organisationen och därmed också alla dess medarbetare. (4) Visselblåsaren hotar etablerade maktstrukturer i organisationen. (5) Larmer kan vara falskt. (6) Mottagaren av avslöjandet manifesterar kognitiv dissonans och gör visselblåsaren till en syndabock för att kunna rättfärdiga sig själv. En visselblåsare som själv tagit på sig rollen som ett slags moralens domare gör sig till måltavla för negativ kritik; och speciellt hårt drabbar sådana reaktioner den som står helt ensam.

Det också viktigt att man påtar sig rollen som visselblåsare med en viss försiktighet. Man bör visselblåsa med den kunskapen i bakhuvudet att organisationen och personerna den består av kommer att kämpa för att bevara grundstruktur och normer. Visselblåsaren måste vara förberedd på att de flesta kolleger kommer att betrakta henne som illojal, även om visselblåsarens uppfattning är att hon larmar av lojalitet mot såväl organisationen som samhället i stort. Den som sitter i maktposition kan ha mycket att förlora på en visselblåsning. Den som sitter nära makten har också mycket att förlora. Emellertid har visselblåsaren ofta

rätt och de negativa reaktionerna mot henne är ofta orimliga. För samhällets bästa bör oegentligheterna komma i dagen.

Men hur kan vi se till att visselblåsande sker på ett säkert sätt? En tanke är att detta kan åstadkommas genom att man upplöser själva visselblåsarrollen. Hur ska man kunna upplösa en så pass speciell roll i praktiken? Jag har ingen fullgod lösning på detta, men i det följande skisserar jag hur det i me too-rörelsen just förekom en sådan upplösning av visselblåsarrollen med följden att inte en specifik person visselblåste ensam.

2. ME TOO

Sociala medier och kommunikation via ny teknik beskrivs ofta negativt på grund av problem med trolling i kommentarsfälten, spridning av falska nyheter, cybermobbing, depression, oro, sömnbrist, manipulering av självet, ytliga relationer, egocentrism, narcissism, filterbubblor, okritisk delning av personlig information, med mera. Listan över problematiska aspekter är lång. För visselblåsarprocessen däremot kan användning av ny teknik och sociala medier vara en enorm styrka med tanke på delningen och spridningen av information och att visselblåsandet kan ske som en kollektiv handling. I sociala medier upplöses visselblåsarrollen. Rätt använda kan sociala medier bidra till säkert och effektivt visselblåsande. Detta såg vi i me too-kampanjen.

Time Magazine utkorade me too-kampanjen till "Person of the Year" år 2017. Detta är unikt eftersom vi här inte har att göra med en enskild person, utan snarare ett oräkneligt antal. Flertalet av me too-visselblåsarna är dessutom kvinnor. Bland dem är alla åldrar representerade. De kommer från alla sociala skikt och religioner världen över, och de flesta känner inte varandra. De har däremot en sak gemensam: historier om sexuella trakasserier som de valt att dela med Internets fyra miljarder användare. Me too är ett bevis för att ny teknik kan förenkla kommunikation om missförhållanden på ett sätt som man omöjligen kunde föreställa sig för bara ett par år sedan. Tänk bara på kontrasten mellan de hemliga mötena mellan Deep Throat, Bob Woodward och Carl Bernstein och de moderna avslöjandena online som ny teknik möjliggör. Eller tänk på Daniel Ellsberg, för många själva urtypen för en visselblåsare. För att avslöja Pentagon var han tvungen att kopiera tusentals sidor. Som jämförelse kan dagens visselblåsare förmedla mångfaldigt mer bara med en knapptryckning.

3. SLUTSATS

Forskning på visselblåsare har genomgått en markant progression de senaste 30 åren och starkt bidragit till uppmärksamheten kring visselblåsande i den offentliga diskursen, samt till att visselblåsande på allvar har kommit på den politiska agendan. I dag betraktar många länder visselblåsande som ett viktigt medel i kampen mot korruption, upprätthållandet av lag och ordning och allmänt som ett verktyg för att säkerställa ett tryggt och välfungerande samhälle. Likväl upplever visselblåsaren negativa reaktioner. I den här texten har jag skisserat att en av flera möjliga orsaker till dessa reaktioner är den självpåtagna roll visselblåsaren antar. Slutligen har jag skisserat en metod som kan bidra till att minska de negativa reaktionerna mot den enskilda individen: visselblåsande via ny teknik, eftersom visselblåsaren där kan upplösa själva visselblåsarrollen, exempelvis så som skedde i samband med me too.

LITTERATUR

- Aesop, "The Boy Who Cried 'Wolf'", *Lit2Go*. Tillgänglig på nätet: <https://etc.usf.edu/lit2go/35/aesops-fables/375/the-boy-who-cried-wolf/>.
- Alford, C. F. 2002. *Whistleblowers: Broken Lives and Organizational Power*. Ithaca: Cornell University Press.
- Amnesty International. 2013. "Edward Snowden is a hero, not a traitor". Tillgänglig på nätet: <https://www.amnesty.org/en/get-involved/take-action/edward-snowden-hero-not-traitor/>.
- Banaji, M. R. och A. G. Greenwald. 2013. *Blindspot: Hidden Biases of Good People*. New York: Delacorte Press.
- Björkelo, B. och M. Macko. 2012. "The Stigma of Reporting Wrongdoing at Work: When Doing Right Is Perceived as Wrong". *Polish Psychological Bulletin* 43, nr 2, s. 70–75.
- Bok, S. 1980. "Whistleblowing and Professional Responsibilities". *New York University Education Quarterly* 11, s. 2–7.
- Bouville, M. J. 2008. "Whistle-blowing and Morality". *Journal of Business Ethics* 81, nr 3, s. 579–85.
- Brownstein, M. och J. Saul, red. 2016. *Implicit Bias and Philosophy*, 2 vol. Oxford: Oxford University Press.
- Davis, M. 2010. "Whistleblowing". I *The Oxford Handbook of Practical Ethics*, red. H. LaFollette. Oxford: Oxford University Press.
- Festinger, L., H. W. Riecken och S. Schachter. 1956. *When Prophecy Fails*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Fight for the Future. "#HugsForChelsea. Give Chelsea Manning A Hug", <https://actionnetwork.org/petitions/hugsforchelsea-give-chelsea-manning-a-hug/>

- Fletcher, G. P. 1995. *Loyalty: An Essay on the Morality of Relationships*. Oxford: Oxford University Press.
- Guardian, The*. 2004. "The Spy who Wouldn't Keep a Secret", <https://www.theguardian.com/politics/2004/feb/26/interviews.iraq>.
- Guardian, The*. 2012. "Bradley Manning's treatment was cruel and inhumane, UN torture chief rules", <https://www.theguardian.com/world/2012/mar/12/bradley-manning-cruel-inhuman-treatment-un>.
- Guardian, The*. 2017. "I was falsely accused by an NHS whistleblower. It destroyed my career", <https://www.theguardian.com/healthcare-network/2017/nov/30/falsely-accused-nhs-whistleblower-destroyed-career>.
- Haidt, J. 2012. *The Righteous Mind: Why Good People Are Divided by Politics and Religion*. New York: Pantheon Books.
- Hersh, M. A. 2001. "Whistleblowers – heroes or traitors? Individual and collective responsibility for ethical behaviour". *Annual Reviews in Control* 26, nr 2, s. 243–62.
- Huffington Post*. 2012. "JPMorgan Chase Whistleblower: 'Essentially Suicide' to Stand up to Bank". *Huffington Post*, 7 maj 2012. https://www.huffpost.com/entry/linda-almonte-jpmorgan-chase-whistleblower_n_1478268.
- Kahneman, D. 2013. *Thinking Fast and Slow*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Kleinig, J. 2013. "Loyalty". *Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
- Lewis, D., A. J. Brown och R. Moberly. 2014. "Whistleblowing, Its Importance and the State of the Research". I *International Handbook of Whistleblowing Research*, red. A. J. Brown, D. Lewis, R. Moberly och W. Vandekerckhove. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Leys, J. och W. Vandekerckhove. 2014. "Whistleblowing Duties". I *International Handbook of Whistleblowing Research*, red. A. J. Brown, D. Lewis, R. Moberly och W. Vandekerckhove. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Mathews, M. C. 1987. "Whistleblowing: Acts of Courage Are Often Discouraged". *Business and Society Review* 63, s. 40–44.
- Minson, A. och Monin, B. 2011. "Do-Gooder Derogation: Disparaging Morally Motivated Minorities to Defuse Anticipated Reproach". *Social Psychology and Personality Science* 3, nr 2, s. 200–7.
- Near, J. P. och M. P. Miceli. 1985. "Organizational Dissidence: The Case of Whistle-Blowing", *Journal of Business Ethics* 4, nr 1, s. 1–16.
- Smith, R. 2014. "Whistleblowers and Suffering". I *International Handbook of Whistleblowing Research*, red. A. J. Brown, D. Lewis, R. Moberly och W. Vandekerckhove. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Tavris, C. och Aronson, E. 2007. *Mistakes Were Made (but not by me). Why We Justify Foolish Beliefs, Bad Decisions, and Hurtful Acts*. New York: Harcourt.
- Toobin, Jeffrey. 2013. "Edward Snowden is No Hero". *The New Yorker* 10.06.2013. <https://www.newyorker.com/news/daily-comment/edward-snowden-is-no-hero>.
- Tversky, A., D. Kahneman. 1974. "Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases". *Science* 185, nr 4157, s. 1124–31.

DUALISM MED AVSEENDE PÅ "BRA" OCH "BRA FÖR"

Ett försvar

1. INLEDNING

En distinktion mellan "bra" och "bra för" (samt "dåligt" och "dåligt för") är vanlig. Uttryck som "x är bra" och "x är bra för mig" förekommer både i vardagsspråket och inom filosofin. "Bra för" avser ett relationellt värde, typiskt ett värde i relation till en person (varför det ibland kallas för "personligt värde"). Det icke-relationella "bra" kan markeras med hjälp av fraser som "rätt och slätt", "helt enkelt" eller "punkt slut".¹ Intressant nog har båda begreppen varit föremål för hård kritik av filosofer som hävdade att det ena eller det andra av dessa värdebegrepp i grund och botten är defekt. En inflytelserik sådan kritik kom från G. E. Moore som menade på att uttryck som "bra för mig" och "mitt egna goda" innefattar en djupgående förvirring (Moore 1903). En av Moores efterföljare, Thomas Hurka, instämmer och insisterar på att "bra för" bör bannlysas från moralfilosofin (Hurka 1987, s. 72–73). En annan grupp tänkare har i stället angripit det icke-relationella "bra" och hävdade att det är detta begrepp som i grunden är defekt. Peter Geach påstod till exempel att det inte går att meningsfullt tala om bra och dåliga händelser (Geach 1956, s. 41) och Judith Thomson skriver att en person som säger om någonting att det är rakt upp och ner en bra sak helt enkelt inte kan tas på allvar (Thomson 1997, s. 276).

Trots en stor variation bland dessa och andra kritiker av relationella respektive icke-relationella värdebegrepp så går det att urskilja tre huvudpositioner i den här debatten (jfr Rønnow-Rasmussen 2011). De som anser att endast det relationella "bra för" är meningsfullt eller att icke-relationella värdebegrepp kan reduceras till relationella värdebegrepp kommer jag referera till som "relationella monister". En sådan monist är Christine Korsgaard. Hon försvarar tesen att det är någonting essentiellt

1. Det finns en stor variation angående hur icke-relationella värden betecknas. Jag kommer senare att också använda "bra simpliciter". Även "absolut värde" har använts (av Moore t.ex.) för att beteckna vad jag här kallar för icke-relationellt värde, men denna användning bör enligt mig undvikas då den naturliga kontrasten för "absolut" är "relativ" och inte "relationell". Jag har diskuterat skillnaden mellan det relativa och det relationella inom värdeteorin i en tidigare text (Fritzson 2016).

relationellt med begreppet "värde" som sådant. Även om hon inte avstår från att prata om "det goda" så förstår hon detta i relationella termer och insisterar på att allt finalt värde essentiellt är värde *för* den person eller varelse vars goda det är (2013, s. 9).² De som i stället anser att endast det icke-relationella "bra" är begripligt eller att relationella värdebegrepp kan reduceras till icke-relationella kommer jag att kalla för "icke-relationella monister". De senare ser sig ofta som efterföljare till Moore vars argument mot "bra för" kommer att diskuteras nedan. I kontrast till monister av båda slagen står dualisten som erkänner både relationella och icke-relationella värdebegrepp som koherenta och fullt begripliga samt gör gällande att inget av begreppen kan elimineras till fördel för det andra eller reduceras till det andra.³ Till skillnad från monisterna, som ser det ena som primärt i förhållande till det andra, så betraktar dualister det relationella och det icke-relationella som jämbördiga delar av vårt värdespråk och tänkande. Exempel på dualister från litteraturen är Rosati och Toni Rønnow-Rasmussen (även om det inte är säkert att de till punkt och pricka skulle instämma i min beskrivning av positionen).⁴

I denna uppsats ger jag ett försvar av den dualistiska positionen. Strukturen på mitt argument är enkel. Jag ämnar att först etablera dualismen som utgångspunkt och på så vis placera bevisbördan på monisterna för att sedan försöka visa att de olika angrepp som riktats mot "bra" respektive "bra för" inte är starka nog för att vi ska tvingas överge dualismen.

2. Notera att Korsgaard här pratar om *finalt* värde. Jag anser att Korsgaard har rätt i att relationella värden kan vara finala, men jag tror hon har fel i att allt finalt värde är essentiellt relationellt. Eftersom jag har diskuterat Korsgaards uppfattningar i den andra nämnda texten (Fritzson 2016) så kommer jag inte att upprepa den diskussionen här. Jag kommer här att fokusera på Thomsons argument.

3. En dualist i denna mening behöver inte anse att relationella och icke-relationella värdebegrepp uttömmar vårt värdespråk och tänkande. Positionen utesluter inte att vårt språk och tänkande innehåller värdebegrepp som inte faller inom någon av dessa två kategorier. En typ av värde utöver relationella (bra för) och icke-relationella (bra punkt slut) är vad jag föredrar att kalla "exemplarvärden": Det värde någonting besitter när det är bra *som* den typ av sak det är, exempelvis en bra bil eller en bra människa. (Ett och samma ting kan anses vara både bra som något och bra för någon men det är distinkta värden som tillskrivs.) Likt relationella och icke-relationella värden så kan även exemplarvärden vara finala eller instrumentella (jfr Garcia 2018).

4. Det bör påpekas att så som jag förstår de tre positionerna så är de teser om vårt värdespråk och tänkande och inte metafysiska teser om världens existens. Dualismen och båda typerna av monism är alla fullt förenliga med stånpunkten att inga värden existerar. Dualismen specifikt ska förstås som att vi med vårt värdespråk gör anspråk på existensen av både relationella och icke-relationella värden. Men huruvida dessa anspråk är korrekta eller inte är en vidare fråga.

2. DUALISMEN SOM UTGÅNGSPUNKT

Grunden till att betrakta dualismen som utgångsposition och därmed lägga bevisbördan på monisterna är enkel. När vi tar fasta på hur vi pratar till vardags så kommer vi att ledas direkt till den dualistiska positionen. Denna observation uttrycks på ett bra sätt av Connie Rosati som påpekar att vid sidan av tal om det goda, det värdefulla och det eftersträvansvärda så innehåller vårt språk även tal om vad som är gott, värdefullt eller eftersträvansvärt *för* någon. Det faktum att vi talar på dessa båda vis menar hon utgör prima facie evidens för existensen av distinkta begrepp med distinkta normativa funktioner (2008, s. 345).

Att vardagsspråket är dualistiskt i denna mening är någonting som även monister av båda slagen också erkänner. Moore skrev till exempel angående "mitt egna goda" att det är "ett begrepp vi alla använder varje dag" (1903, § 59) och Thomson medger att "det verkar som att det framstår för oss som att det finns någonting sådant som att en sak är bra medan en annan sak inte är bra ... Vi säger definitivt *ord* som dessa ganska ofta" (1997, s. 274). Thomson räknar Philippa Foot som en föregångare till hennes eget argument och Foot är ännu tydligare angående användningen av icke-relationella värdeuttryck: "Det är viktigt att tveklöst erkänna att vi talar på ett naturligt och välbekant sätt om goda sakförhållanden och att det inte finns någonting problematiskt i denna användning" (1983, s. 276). I ljuset av dessa medgivanden samt det blotta faktum att monister av båda slagen har gjort sig mödan att producera argument mot "bra" respektive "bra för" så är det rimligt att anta att också de skulle gå med på att bevisbördan faller på dem. Vad de dock inte accepterar är den dualistiska tesen att det sätt på vilket vi pratar reflekterar existensen av två distinkta typer av värdebegrepp. Så låt oss nu undersöka om de argument som framförts av dessa och andra monister ger oss tillräcklig anledning att ge upp dualismen.

3. ARGUMENTEN MOT "BRA FÖR"

Diskussioner om relationella värdebegrepp tar nästan alltid som startpunkt Moores inflytelserika angrepp mot "bra för". Moore hävdade att han inte kunde förstå vad det skulle innebära för någonting att vara bra för en person i motsats till att vara bra rätt och slätt.

Vad menas då med "mitt egna goda"? I vilken mening kan någonting vara bra *för mig*? Det är uppenbart, om vi reflekterar, att det enda som kan tillhöra mig, som kan vara mitt, är någonting som är gott och inte det faktum att det är gott. När jag således talar om någonting jag får som "mitt egna goda", så måste jag mena antingen att det jag får är bra eller att det är bra att det tillhör mig. (1903, § 59, min översättning)

Det finns flera saker att ta fasta på i detta citat. För det första så har Moore rätt i det att det inte är meningsfullt att tillskriva faktum till specifika personer. Om det är ett faktum att "x är bra för mig" så följer det knappast ur det att detta är *mitt* faktum. Men Moore visade inte att "bra för"-teoretiker (dualister och relationella monister) skulle vara förbundna till att säga någonting sådant (jfr Rønnow-Rasmussen 2011). För det andra så stämmer det inte att de enda betydelser påståenden av typen "x är bra för A" möjligen kan tänkas ha är att

(1) det är bra rätt och slätt att A har eller får x

eller att

(2) x är bra rätt och slätt (obeaktat om det är bra att A har eller får x).

Moore lägger även till en tredje möjlighet: att "x är bra för A" kan betyda

(3) A *tror* att x är bra (rätt och slätt).⁵

Men Moores lista är inte uttömmande och ingen av hans tre möjliga betydelser tycks korrespondera mot vad dualister och relationella monister har i åtanke och eller mot vad vi i vardagslag menar när vi använder uttrycket "bra för". Detsamma kan som vi ska se senare sägas om andra förslag som framförts av Moores efterföljare.

Moore föreslog också en analogi mellan värde och existens som förtjänar en kommentar. Han menade på att någontings värde lika lite kan vara "privat" eller tillhöra mig som att det kan existera privat eller för endast en person (§ 59). Analogin etablerar någonting endast om "x är bra för A (men inte för B)" är relevant likt "x existerar för A (men inte för B)". Men det finns ingen anledning för dualister eller relationella monister att acceptera att någon sådan relevant likhet föreligger. Dessa teoretiker har dessutom resurserna att förklara precis varför det inte råder någon relevant likhet mellan "bra för" och "existerar för": "Bra för" är ett *relationellt* begrepp medan existensbegreppet inte är det. En lik-

5. Bättre kallat "bra enligt" vilket tillskriver en trosföreställning och inte ett värde.

nande analogi mellan "bra för" och "sant för" kan besvaras på samma sätt.⁶ Att säga att vissa värden är meningsfullt relationella förbinder oss inte till att erkänna att vissa sanningar är relationella eller att själva sanningsbegreppet skulle vara relationellt.

Medan Moore endast kunde tänka sig ett fåtal möjliga betydelser av "bra för" så är Hurkas uppfattning i stället att uttrycket är problematiskt för att det kan ges alltför många olika betydelser! Utöver de som Moore föreslog lägger Hurka till ytterligare några. Han observerar att "bra för A" ibland används i betydelsen

- (4) "tillfredsställer As önskningar" (alternativt "svarar mot (på ett eller annat vis) subjektiva tillstånd hos A") (1987, s. 72).

Hurka påpekar att detta är deskriptiva påståenden, inte värdepåståenden. Detta har han rätt i. Om allt vi vill säga är att någonting tillfredsställer någons önskning så bör vi inte använda "bra för" för att uttrycka detta, åtminstone inte om vi vill främja den tydlighet som kännetecknar god filosofisk diskussion. Hurka närmar sig här någonting centralt, nämligen att "bra för" är evaluativt eller normativt. Som Rosati skriver: "tal om vad som är bra för någon rör en distinkt normativ egenskap" (s. 331). När vi säger att någonting är bra för någon så tillskriver vi ett (relationellt) värde och en tillfredställande analys av "bra för" måste reflektera detta.

Ytterligare en möjlig betydelse för "bra för A" som Hurka lyfter fram är

- (5) "bra från As perspektiv" (1987, s. 73).

Jag har i en annan text argumenterat för att "bra för" och "bra relativt till" inte bör sammanblandas (Fritzson 2016). Att erkänna relationella värdebegrepp, som dualister och relationella monister gör, är inte det samma som att anamma värderelativism. En värderelativist förstår jag som någon som betraktar alla värden, relationella såväl som icke-relationella, som relativa till perspektiv. Att acceptera en sådan värderelativism lämnar alltså öppen frågan om huruvida perspektivrelativa värden är relationella, icke-relationella eller av båda typerna.

Diskussionen så långt har hjälpt oss att åsidosätta ett antal otillfredsställande tolkningar av "bra för". Bör vi likt Hurka dra slutsatsen att ingen tillfredställande tolkning kommer att hittas och att vi bör överge "bra för"? Nej, det vore förhastat. Vad vi i stället bör ledas till är en analys som respekterar att "bra för" är normativt, att den relevanta användningen

6. Rosati (2008, s. 314, fotnot 3) tillskriver denna analogi till Hurka och föreslår att det kan ha varit vad också Moore själv menade.

av "bra för" måste vara en som tillskriver relationella värden. Förståelser av "bra för" som tillskriver trosföreställningar eller handlar om vad som skulle tillfredsställa någons önskningar kommer inte att kunna fånga vad dualister och relationella monister har i åtanke och eller vad vi i vardagslag menar när vi säger att någonting är bra för någon.

Det finns en sista tillflyktsort för den icke-relationella monisten: reduktion. Idén här är att i motsats till "bra för"-teoretikernas påstående, så refererar inte "bra för" till en distinkt normativ egenskap eller relation. Dess mening är i stället identiskt med någonting som kräver referens endast till icke-relationellt värde. Strategin finns hos Donald Regan men spår av den hittas även hos Hurka och går tillbaka till Moores ovan nämnda idé att vad det betyder för någonting att vara bra för någon är att detta någonting som jag har eller får är bra rätt och slätt. Hurka skriver om "Den delen av det goda som faller inom en persons egna liv" (1987, s. 73) och Regan på liknande vis om "värde som inträffar i en persons liv" (2004, s. 202). Tanken är att innebörden i vad som är bra för en person helt och hållet kan fångas utan att detta kräver referens till någonting utöver icke-relationellt värde som "faller inom en persons liv". Problemet med dessa reduktiva förslag är att de framstår som krystade och tillgjorda och inte tycks fånga vad vi vanligtvis menar när vi säger att någonting är bra för en person. Man kan fråga sig om denna analys av "bra för" i termer av icke-relationellt värde som faller inom någons liv skulle ha nåtts oberoende av en monistisk teoretisk övertygelse. Hursomhelst, även om vi skulle gå med på att en reduktion av detta slag tillåter monisten att tala om "bra för" inom ett monistiskt ramverk så ska det mer till för att omkullkasta dualismen som utgångsposition.

4. ARGUMENTEN MOT "BRA"

Judith Thomson har argumenterat för att ingenting är bra rätt och slätt eftersom allt som är bra är bra på ett eller annat vis. Hon skriver:

Om vi inte vet på vilket vis en person menar att någonting är bra när han säger om det att "det är bra" så vet vi helt enkelt inte vad det är han säger om det. Kanske menar han att det är bra att äta, att det är bra att använda till att göra cheesecake eller att det är bra för Alfred (1997, s. 276, min övers.).⁷

7. Notera att Thomson nämner att vara bra för någon som ett av flera vis på vilket någonting kan vara bra. Jag kommer senare att problematisera detta.

Flera olika svar har framförts mot Thomsons påstående. Ett möjligt svar återfinns hos Richard Arneson som förnekar att allt som är bra måste vara bra på ett eller annat vis. Han menar att även om det finns "bra på ett vis" som analyserat av Thomson så finns det vid sidan av detta också ett annat begrepp, "bra punkt slut", eller som han skriver "bra simpliciter" (2010, s. 733). En möjlighet som varken Thomson eller Arneson undersöker är den att vara bra simpliciter inte nödvändigtvis utesluter att det samtidigt är bra på ett visst vis. Jag återkommer till denna möjlighet nedan.

Likt Arnesons så är min målsättning här enbart att visa att icke-relationella värdebegrepp (och påståenden som görs med sådana begrepp) är fullt begripliga och inte nödvändigtvis konceptuellt förvirrade. För att visa att påståenden av denna typ är rimliga så tar han upp ett par exempel. Ett av hans exempel är påståendet att njutning är bra simpliciter (ibid., s. 732). Detta är dock förmodligen inte något som en icke-filosof skulle komma med och öppnar upp för Thomsons invändning att bra simpliciter inte är någonting annat än en filosofisk uppfinning som inte är en del av vardagligt språk och tänkande. Arneson tar upp ett annat mer jordnära exempel: att orkanen Katrina var en dålig händelse; att det var dåligt att den inträffade. En person som faller ett sådant påstående, argumenterar Arneson, missbrukar inte språket och är inte heller konceptuellt förvirrad. Och det vore inte rimligt att dra slutsatsen att personen ifråga måste vara en Moorean eller anhängare av den ena eller den andra kontroversiella filosofiska teorin (ibid., s. 734). Jag tror att Arneson har rätt i detta, påståenden om att någonting är bra eller dåligt punkt slut är fullständigt som hemma i vardaglig diskurs.

Bör vi då likt Arneson förkasta Thomsons idé att allt som är bra måste vara bra på något visst vis? Inte nödvändigtvis. Som påpekats av Henrik Andersson (2016) så kan vi mycket väl hålla fast vid Thomsons idé utan att för den sakens skull behöva överge bra simpliciter. Andersson diskuterar detta i samband med jämförande värdebegrepp som "bättre" och "sämre" som Thomson också säger alltid är bättre eller sämre på något visst vis (1997, s. 276). Idén sammanfaller, noterar Andersson, med Ruth Changs idé att alla värdejämförelser måste göras i något hänseende utan vilket jämförelsen är ofullständig (se Chang 2002). Andersson kallar detta krav för "kravet på specifikation". Kravet innebär att närhelst någonting påstås vara bra eller dåligt, bättre eller sämre än någonting annat så är det alltid rimligt att fråga på vilket vis eller i vilket hänseende som saken ifråga är bra eller bättre. Och om personen som kommer med påståendet inte kan ge något

svar utöver att det är bra eller bättre "rätt och slätt" så kan vi med rätta avfärda påståendet som förvirrat. Men att acceptera ett sådant krav behöver inte leda oss till att förkasta bra simpliciter. "Simpliciter" bör rimligen inte självt räknas som ett "vis" på vilket någonting kan vara bra i den relevanta meningen. I stället bör kravet tolkas så att för att uppfylla det med avseende på ett påstående om att någonting är bra simpliciter så måste vi specificera på vilket vis eller i vilket hänseende saken ifråga är bra simpliciter (jfr Andersson 2016). Det kan kanske tyckas konstigt att någonting kan vara bra simpliciter och samtidigt vara bra på ett visst vis, men om vi förstår "simpliciter" här som en indikation på att värdet vi talar om inte är ett relationellt värde så framstår det inte längre som så konstigt. Kravet på specifikation innebär då att vi måste specificera på vilket vis eller i vilket hänseende som någonting är icke-relationellt bra. På vilka vis kan då någonting tänkas vara bra när det är icke-relationellt bra? Andersson hämtar en möjlig kandidat från Michael Zimmerman som har föreslagit att när någonting är bra *simpliciter* så är det bra på ett "etiskt" vis (Zimmerman 2001, s. 24). Kanske kan saker dock vara bra simpliciter på en rad olika vis och inte nödvändigtvis på just ett etiskt vis? Man kan förslagsvis även tänka sig ett estetiskt vis.

Någonting som Thomson missar när hon räknar att vara bra för Alfred som ett exempel på ett "vis" på vilket någonting kan vara bra är att kravet på specifikation tycks även gälla för påståenden som tillskriver relationella värden. Att vara bra för någon är rimligtvis inte självt ett "vis" på vilket någonting kan vara bra i den relevanta meningen. Påståendet "x är bra för Alfred" är precis lika mycket i behov av specifikation som påståendet "x är bra". När någonting påstås vara bra för Alfred så vet vi att det är ett relationellt värde som tillskrivs snarare än ett icke-relationellt värde, men det är fullt rimligt att fråga på vilket vis eller i vilket hänseende saken ifråga är bra för Alfred. Så när vi sagt om någonting att det är bra för någon så har vi inte därmed uppfyllt kravet på specifikation. För att uppfylla detta krav så måste vi säga någonting ytterligare om på vilket vis eller i vilket hänseende som saken ifråga är bra för personen. Och om inget svar kan ges på denna vidare fråga så bör vi vara precis lika otillfredsställda som Thomson är med påståenden om bra simpliciter.

5. SLUTSATS

De icke-relationella monisternas försök att visa att relationella värdebegrepp är förvirrade är inte övertygande. I stället för att ge upp relationella värdebegrepp så bör vi ledas till en analys som respekterar att "bra

för” är normativt och tillskriver ett relationellt värde. Thomsons idé att allt som är bra måste vara bra på något visst vis eller i ett visst hänseende kan mycket väl accepteras utan att detta tvingar oss till att förkasta att icke-relationella värdebegrepp kan vara meningsfulla. Detta må inte vara den slutsats som Thomson själv ville nå, men det tycks vara den enda slutsats som hon har fog för att dra. Varken argumenten mot ”bra för” eller argumenten mot ”bra” är tillräckligt starka för att omkullkasta dualismen som utgångsposition.

LITTERATUR

- Andersson, Henrik. 2016. "Vagueness and Goodness Simpliciter". *Ratio* 29, nr 4, s. 378–94.
- Arneson, Richard J. 2010. "Good, Period" (recension). *Analysis Reviews*, 70(4), s. 731–44.
- Chang, Ruth. 2002. "The Possibility of Parity". *Ethics* 112, nr 4, s. 659–88.
- Foot, Phillippa. 1985. "Utilitarianism and the Virtues". *Mind* 94, s. 196–209.
- Fritzson, Fritz-Anton. 2016. "Good, Good For, and Good Relative To: Relative and Relational in Value Theory". *Philosophy* 91, nr 2, s. 255–67.
- Garcia, A. G. 2018. "The Finality and Instrumentality of Value in a Way". *Philosophia*, 1–12.
- Geach, Peter. 1956. "Good and Evil". *Analysis* 17, s. 33–42.
- Hurka, Thomas. 1987. "'Good' and 'Good For'". *Mind* 96, s. 71–73.
- Korsgaard, Christine M. 2013. "The Relational Nature of the Good". *Oxford Studies in Metaethics*, vol. 8. Oxford: Oxford University Press.
- Moore, G. E. 1903. *Principia Ethica*. <http://fair-use.org/g-e-moore/principia-ethica/chapter-iii>
- Regan, Donald H. 2004. "Why Am I My Brother's Keeper?". I *Reason and Value: Themes from the Moral Philosophy of Joseph Raz*, red. R. Jay Wallace, Phillip Pettit, Samuel Scheffler och Michael Smith. Oxford: Clarendon Press.
- Rosati, Connie S. 2008. "Objectivism and Relational Good". *Social Philosophy & Policy Foundation* 25, nr 1, s. 314–49.
- Rønnow-Rasmussen, Toni. 2011. *Personal Value*. Oxford: Oxford University Press.
- Thomson, Judith Jarvis. 1997. "The Right and the Good". *The Journal of Philosophy* 94, nr 6, s. 273–98.
- Zimmerman, Michael J. 2001. *The Nature of Intrinsic Value*. Lanham: Rowman & Littlefield.

OM ATT ORSAKA GLOBAL UPPVÄRMNING

Om jag tar en söndagstur med min bensinslukande bil, orsakar jag då den globala uppvärmningen? En del skulle nog svara nekande på denna fråga. De skulle kanske hålla med Walter Sinnott-Armstrong om att en nöjestur med bilen inte orsakar den globala uppvärmningen eftersom ”den globala uppvärmningen skulle inträffa även om jag lät bli att köra för skojs skull”.¹ Eller som Dale Jamieson uttrycker det:

Att ta en nöjestur med min Chevy från '57 kommer inte i sig att förändra klimatet, inte heller kommer klimatet stabiliseras om jag avstod från att köra.²

Andra skulle kanske hålla med Folke Tersman om att en söndagstur med bilen bidrar till klimatförändringarna, men att detta bidrag är försumbart eftersom det inte orsakar någon skada. Det är alla utsläpp tagna tillsammans som orsakar klimatförändringsrelaterade skador, inte enskilda utsläpp tagna var för sig. Som Tersman själv skriver:

Klimatförändringarna är en konsekvens av de beslut som tusentals miljoner individer fattar i sin vardag – att man åker bil i stället för buss till jobbet, äter kött i stället för närodlade grönsaker, flyger till Thailand på semestern i stället för att ta rälsbussen till mormors gård i Värmland, och så vidare och så vidare. Men konsekvenserna av vart och ett av dessa beslut är oftast försumbara. Att just jag tar bilen i stället för bussen till jobbet gör varken till eller från, varken på kort eller på lång sikt.³

Dessa ståndpunkter kan verka intuitivt riktiga. Det finns dock en annan intuition som också verkar riktig men som är oförenlig med idén att jag inte orsakar den globala uppvärmningen när jag tar en söndagstur med bilen, nämligen att jag har skäl att avstå från att ta en söndagstur med bilen i kraft av dess konsekvenser för klimatet.

Här kommer jag argumentera för att det inte är uteslutet att en söndagstur med bilen i själva verket orsakar den globala uppvärmningen

1. Sinnott-Armstrong 2005, s. 297. Samtliga översättningar i texten är mina egna.

2. Jamieson 2007, s. 167.

3. Tersman 2009, s. 13–14.

och klimatförändringarna. Om så är fallet är det också möjligt att vi har skäl att avstå från en sådan tur i kraft av dess konsekvenser för klimatet. Helt kort är detta idén: Den orsaksanalys som Sinnott-Armstrong, Jamieson och Tersman använder sig av är i många fall problematisk. Om vi i stället använder oss av David Lewis mer nyanserade orsaksanalys visar det sig att det är obestämt om en söndagstur med bilen orsakar de globala uppvärmningarna. Likaså är det obestämt om en sådan tur orsakar klimatförändringarna. Denna obestämdhet beror bland annat på att våra begrepp om de globala uppvärmningarna och klimatförändringarna inte är tillräckligt precisa för att vi ska kunna dra en säker slutsats i frågan. Innan jag går in på dessa argument på djupet vill jag dock presentera Sinnott-Armstrongs, Jamiesons och Tersmans respektive ståndpunkter mer utförligt.

Skillnaden mellan den ståndpunkt som Sinnott-Armstrong och Jamieson uttrycker och Tersmans ståndpunkt kan tyckas minimal, men det finns en viktig skillnad. Enligt den första orsakar en söndagstur med bilen varken den globala uppvärmningen, övriga klimatförändringar eller de skador som åtföljer klimatförändringarna. Enligt den andra bidrar en söndagstur med bilen till klimatförändringarna, men detta bidrag är försumbart eftersom det inte orsakar någon skada.

Tersman förklarar inte närmare vad det innebär att bidra till klimatförändringarna. Dock verkar "att bidra till klimatförändringarna" betyda något i stil med att man utför en handling som utgör en av många orsaker till dessa förändringar (man *med*-orsakar dem). "Att bidra till" är alltså ett orsaksrelaterat begrepp.

Man kan också fråga sig vad skillnaden mellan global uppvärmning och klimatförändringar är. Här tänker jag mig att global uppvärmning innebär en ökning av medeltemperaturen i jordens nedre atmosfär och hav medan klimatförändringar är ett vidare begrepp som också innefattar långvariga ändringar i vädermönster (exempelvis fler och värre stormar, översvämningar, torkor osv.).

I ett viktigt avseende drar Sinnott-Armstrong, Jamieson och Tersman samma slutsats. De menar alla att om en handling bedöms enbart utifrån sina konsekvenser så måste vi dra slutsatsen att den skillnad en söndagstur gör för klimatförändringarna är oproblematiske. För att visa detta hänvisar Sinnott-Armstrong till skadepincipen:

Skadepincipen: Vi har en moralisk plikt att inte utföra en handling som orsakar andra skada.⁴

Hans poäng är att eftersom en söndagstur med bilen varken orsakar klimatförändringarna eller dess relaterade skador så har vi heller ingen plikt att låta bli att ta en sådan tur (åtminstone inte om den inte heller orsakar någon annan typ av skada, exempelvis om man kör över någons katt). Detta skriver även Tersman under på.

Det kanske ska tilläggas att argumenten inte enbart gäller söndagsturer med bensinslukande bilar, utan alla vardagliga handlingar som leder till utsläpp av växthusgaser i atmosfären. Argumenten gäller även handlingar som att ta bilen i stället för bussen till jobbet, att välja att äta kött flera dagar i veckan eller att flyga till semesterorten.

Sinnott-Armstrong och Tersman drar likartade slutsatser i ytterligare ett avseende. Sinnott-Armstrong menar att klimatförändringarna måste lösas på en kollektiv nivå. Större nationers regeringar måste ändra lagarna i en mer klimatvänlig riktning och större företag måste ställa om sin verksamhet i en grönare riktning. Vi som individer påverkar klimatet bäst genom att påverka dessa företag och regeringar. Som han själv uttrycker det: ”det är bättre att njuta av din söndagstur samtidigt som du arbetar för att ändra lagen så att det blir olagligt att njuta av dina söndagsturer”.⁵ Som enskild person kan man exempelvis protestera mot dåliga lagar, rösta på partier som vill föra en grön politik eller ge bidrag till organisationer som kämpar mot den globala uppvärmningen. Likaså Tersman menar att vi bör påverka våra politiker. Hans utgångspunkt är att vi som individer befinner oss i en fångarnas-dilemma-liknande situation där det mest rationella vi kan göra är att uppmana andra att sluta bidra till klimatförändringarna samtidigt som vi själva fortsätter göra det. Han menar att denna situation måste förändras så att det blir rationellt för oss som individer att sluta bidra till dessa förändringar. Han skriver:

En del av vårt ansvar – kanske den största delen – är därför att rösta på politiker som har kunskaper och mod nog att ta de rätta besluten, och, vilket inte är det minst viktiga, att inte överge dessa politiker så fort vi inser vad notan kommer att uppgå till för vår egen del.⁶

4. Sinnott-Armstrong 2005, s. 297. Avram Hiller 2011 föreslår att denna princip bör preciseras till att säga att vi har en *pro tanto* moralisk plikt att inte utföra handlingar som orsakar andra skada. Jag instämmer i detta.

5. Sinnott-Armstrong 2005, s. 312.

6. Tersman 2009, s. 20.

Tersman drar dock det hela ett steg längre än Sinnott-Armstrong och menar att inte heller enskilda länder (eller dess regeringar) kan förhindra den globala uppvärmningen (eller orsaka den). Det mest rationella större länders regeringar kan göra är att försöka få andra länders regeringar att minska sina utsläpp samtidigt som de själva fortsätter sina utsläpp som tidigare. Tersman drar därför slutsatsen att vi behöver en global politisk institution, förslagsvis en demokratisk världsregering, som har möjlighet att tackla den globala uppvärmningen och andra problem.

Det är inkonsekvent av Sinnott-Armstrong och Tersman att hävda att vi har en moralisk plikt att rösta på ett visst parti eller att bojkotta ett visst företag. Exakt samma argument som de framför mot idén att vi skulle ha en moralisk plikt att inte ta en nöjestur med bilen kan framföras mot idén att vi har en moralisk plikt att rösta på ett visst parti (m.m.).⁷ Frågan om hur (och om) jag bör rösta i ett allmänt val är själva innebilden för en fråga där det inte verkar spela någon roll för utfallet hur jag väljer att göra.

Jamieson drar en annan slutsats än vad Sinnott-Armstrong och Tersman gör. Liksom Tersman menar han att även nationer och större företag befinner sig i en fångarnas-dilemma-liknande situation, men i stället för att uppmana oss att rösta på ett visst sätt eller att arbeta för en demokratisk världsregering så uppmanar Jamieson oss att sluta räkna på konsekvenserna av våra enskilda handlingar och i stället fokusera på vår karaktär. Tillsammans åstadkommer vi bäst konsekvenser, menar han, om var och en fokuserar på hur en dygdig person (eller kanske en dygdig nation) skulle agera. När det kommer till klimatförändringarna "så borde utilitarister bli dygdetiker".⁸

1. DEN ENKLA KONTRAFAKTISKA ORSAKSANALYSEN

Mitt mål här är inte att utvärdera huruvida vi borde rösta på ett parti med en progressiv miljöpolitik, starta en demokratisk världsregering eller bli dygdetiker. Vad jag vänder mig mot är själva utgångspunkten i diskussionen: att en söndagstur med bilen inte orsakar den globala uppvärmningen (och att det i förlängningen därför är oproblemiskt att åka på en sådan tur). Diskussionen verkar utgå från en enkel kontrafaktisk orsaksanalys. Denna analys, som ofta kallas But-For testet inom

7. Jfr Hiller 2011.

8. Jamieson 2007, s.161.

juridik och som påminner om den analys som David Lewis föreslår i "Causation",⁹ lyder:

Enkel: C orsakar E om och endast om E inte hade inträffat om C inte hade inträffat.

Om vi utgår från *Enkel* kan argumentet jag ifrågasätter formuleras på följande sätt: en söndagstur orsakar inte den globala uppvärmningen eftersom den globala uppvärmningen hade inträffat även om jag hade avstått från att ta en söndagstur med bilen. Resonemanget kan upprepas för klimatförändringar och dess relaterade skador. Inga extra stormar, översvämningar eller personskador hade inträffat om jag tog en söndagstur med bilen.

Enkel är dock välkänd för att ge problematiska slutsatser i fall som detta, det vill säga i fall där utfallet är överdeterminerat.¹⁰ Begrunda följande fall:

Skjuta och förgifta: D skjuter P med ett dödande skott precis när P skulle dricka en kopp te som C hade förgiftat.¹¹

och

Flasksplittringen: Billy och Susy kastar sten på en flaska. Susy kastar först, eller kanske kastar hon lite hårdare. Hennes sten når fram först. Flaskan splittras. När Billys sten når fram dit flaskan nyss stod så finns där ingenting förutom flygande skärvor av glas.¹²

Om vi utgår från *Enkel* måste vi dra slutsatserna att D inte orsakade P :s död och att Susy inte orsakade flasksplittringen. P hade dött även om D inte hade skjutit honom och flaskan hade splittrats även om Susy inte kastat en sten på den.

Båda dessa exempel är exempel där någon förekommer någon annan, vilket är en typ av överdeterminering. I en senare artikel försvarar Lewis *Enkel* mot denna typ av invändning och förslår att vi måste betrakta händelserna som finkorniga.¹³ I *Skjuta och förgifta* är exempelvis inte P :s död genom att bli skjuten samma händelse som P :s död genom att bli förgiftad av te. Därför orsakar D händelsen P :s död genom att bli skjuten. Här verkar Lewis strategi ge önskat resultat.

9. Lewis 1973.

10. Jfr Hart och Honoré 1985, Wright 1985 eller Lewis 2000.

11. Wright 1985, s. 1775.

12. Lewis 2000, s. 184.

13. Lewis 1986.

Denna strategi fungerar dock bara i vissa fall. Den fungerar inte i fall som *Flasksplittringen*, som Lewis själv konstaterar i "Causation as influence".¹⁴ Själva flasksplittringen är samma händelse oavsett vems sten som träffar den. Den globala uppvärmningen illustrerar förmodligen denna idé ännu tydligare. De flesta skulle nog hålla med om att den globala uppvärmningen skulle vara samma händelse med eller utan de utsläpp som en söndagstur med bilen medför.

En sak till, att Susy inte orsakade flasksplittringen enligt *Enkel* brukar inte ses som en anledning att tro att Susy faktiskt inte orsakade den. De flesta skulle nog i stället mena att *Flasksplittringen* utgör ett motexempel till *Enkel*. På samma sätt bör vi tveka inför att dra slutsatsen att en nöjestur med bilen inte orsakar den globala uppvärmningen bara för att den hade inträffat även om jag låtit bli att åka på denna tur. I stället bör vi stanna upp och fråga oss vad det egentligen innebär att orsaka något.¹⁵

2. DEN DETALJERADE KONTRAFAKTISKA ORSAKSANALYSEN

I stället för att utgå från *enkel* skulle vi kunna utgå från en mer nyanserad kontrafaktisk orsaksanalys. Vi skulle kunna anamma det förslag som Lewis ger i "Causation as influence" och utgå från att *C* påverkar *E* om och endast om *E* inte hade inträffat alls, eller hade inträffat vid en annan tidpunkt eller på ett annat sätt om *C* inte hade inträffat alls, eller hade inträffat vid en annan tidpunkt eller på ett annat sätt. Med andra ord:

Detaljerad: C påverkar E om och endast om hur, när eller om C inträffar gör en skillnad för hur, när eller om E inträffar.

Om vi också utgår från att *C* orsakar *E* om *C* påverkar *E* så kan vi dra slutsatserna att *D* orsakar *P*:s död i *Skjuta och förgifta* och att Susy orsakar flasksplittringen i *Flasksplittringen*. *D* orsakar *P*:s död för att *D* gör så att *P* dör på ett annat sätt och vid en annan tidpunkt. Susy orsakar flasksplittringen för att hon gör så att flasksplittringen sker vid en annan tidpunkt.

Hur är det då med den globala uppvärmningen? Om vi utgår från *Detaljerad* så måste vi dra slutsatsen att en söndagstur med bilen orsakar den globala uppvärmningen. Den globala uppvärmningen kommer att utspela sig på ett minimalt annorlunda sätt än vad den annars skulle ha

14. Lewis 2000.

15. Petersson 2013 framför samma argument mot Kutz 2000.

gjort. Cirka 14 kg extra koldioxidmolekyler kommer att bidra till uppvärmningen.

Frågan är dock om så små skillnader i hur den globala uppvärmningen inträffar verkligen räknas. Lewis diskuterar ett liknande problem i relation till *Flasksplittringen*, och medger att *Detaljerad* är för promiskuös i att tillskriva orsakssamband. Han skriver:

Givet Newtons gravitationslag så gör en avlägsen planet en minimal skillnad för den bana som Susys sten färdas, och därigenom gör den en pytteliten skillnad för hur flaskan splittras. Så, genom att anamma ömtålighetsstrategin [dvs. *Detaljerad*, ...] så öppnar vi porten för en flod av oäkta orsaker.¹⁶

Extra problematiskt blir det när man tar med i beräkningen att Billys sten också påverkar flasksplittringen genom sin gravitation, om än så på ett minimalt vis. Måste vi då dra slutsatsen att också Billys sten orsakade flasksplittringen?

För att undvika denna slutsats modifierar Lewis *Detaljerad*. För att hitta rätt analys börjar han med att konstatera att Susys sten påverkade flasksplittringen mycket mer än vad Billys sten gjorde. Hade hon kastat stenen lite tidigare, eller hade stenen varit lite tyngre så hade flaskan splittrats vid en annan tidpunkt eller på ett annat sätt. Hade Billy däremot kastat sin sten vid en något annan tidpunkt, eller använt en tyngre sten, så hade flasksplittringen (nästan) inte ändrats alls. Vissa förändringar är helt enkelt försumbara. Som Lewis uttrycker det: "dessa skillnader som oäkta orsaker åstadkommer är negligerbara; så det är av allt att döma befogat att negligera dem".¹⁷ Mot bakgrund av detta kan *Detaljerad* modifieras på följande sätt:

*Detaljerad**: C påverkar E om och endast om hur, när eller om C inträffar gör en tillräckligt stor skillnad för hur, när eller om E inträffar.

Nu verkar det dock som att en söndagstur med bilen inte orsakar den globala uppvärmningen trots allt. Min söndagstur med bilen åstadkommer ju endast en pytteliten skillnad för hur och möjligen när den globala uppvärmningen inträffar, och denna skillnad är mycket mindre än den som exempelvis ett stort kolkraftverk åstadkommer. Är den påverkan en söndagstur med bilen gör för den globala uppvärmningen alltså jämförbar med den inverkan Billys sten gör på flasksplittringen, dvs. försumbar?

16. Lewis 2000, s. 188.

17. Lewis 2000, s. 189.

Lewis menar dock att det i vissa sammanhang kan vara berättigat att beakta även pyttesmå skillnader i när och hur en händelse inträffar. Problemet är att han inte ger någon ytterligare vägledning på denna punkt.

I slutändan verkar det vara *obestämt* huruvida en enskild tur med bilen orsakar den globala uppvärmningen. I ett viktigt avseende skiljer sig nämligen den globala uppvärmningen från flasksplittringen. I det tidigare fallet (men ej i det senare) är det svårt, för att inte säga omöjligt, att dra gränsen för vad som räknas som försumbara skillnader i hur och när denna händelse inträffar. Bilturer kan vara kortare eller längre. Hus som värms upp av olja kan behöva elda lite eller mycket. Små företag kan släppa ut lite växthusgaser, medan större företag släpper ut mer. Vissa flygresor är kortare än andra. Beslut som små länders regeringar tar kan påverka den globala uppvärmningen mindre än vad större länders regeringars beslut gör, osv. Var vi än drar gränsen så verkar det vara något godtyckligt över detta beslut.

En annan anledning till varför det är obestämt huruvida en söndagstur orsakar den globala uppvärmningen bottnar i språklig otydlighet. Vårt begrepp om den globala uppvärmningen sätter ingen tydlig gräns för hur stor en förändring (i termer av hur och när den inträffar) behöver vara för att inte vara försumbar.

Det kan finnas omständigheter utöver dessa som är relevanta i sammanhanget. Vi kan exempelvis fråga oss vad som orsakar den globala uppvärmningen om inga söndagsturer räknas som orsaker. Det här problemet blir extra stort om man tar in i beräkningarna att inga bilturer (oavsett om de infaller på en söndag eller inte) räknas som orsaker, och att heller inte några andra utsläpp av ungefär samma storlek skulle räknas som orsaker. Vi verkar nu stå med ett signifikant underskott av orsaker till den globala uppvärmningen. Om vi på ett tillfredsställande vis vill kunna förklara varför den globala uppvärmningen inträffar, eller om vi vill kunna kontrollera den, så behöver vi bry oss om mycket små skillnader i hur och när denna händelse inträffar. Om dessa omständigheter räcker för att vi ska kunna dra den starkare slutsatsen att en biltur orsakar den globala uppvärmningen vet jag inte. De borde i alla fall få oss att tveka inför att dra slutsatsen att en biltur definitivt inte orsakar den.

Vidare kan vi fråga oss om Tersman har rätt i att en söndagstur med bilen inte orsakar någon skada. Om vi utgår från *Detaljerad* verkar det som att han åtminstone i vissa fall har fel. Det räcker med att någon skadas på ett lite annorlunda sätt än vad denne skulle ha gjort om jag lät

bli att ta min söndagstur för att söndagsturen ska räknas som en orsak för skadan. Säg att du hade oturen att stå på fel plats när en klimatförändringsrelaterad översvämning bryter igenom sina skyddsvallar. Säg också att översvämningen hade brutit igenom vallarna på ett lite annat sätt på grund av att jag tog min söndagstur med bilen, något som också ledde till att du skadades på ett lite annat sätt än om jag hade låtit bli min söndagstur. I ett sådant fall skulle *Detaljerad* medföra att jag orsakade din skada. Men, återigen, det kan vara så att sådana små skillnader i hur du skadas är för små för att räknas om vi i stället accepterar *Detaljerad**.

I vissa fall kanske min nöjestur inte orsakar dig skada alls. Min nöjestur kanske inte gör någon skillnad alls för hur, när eller om din skada inträffar. Även om översvämningen bryter igenom sina skyddsvallar på ett minimalt annorlunda sätt så kanske du skadas på exakt samma sätt och vid exakt samma tidpunkt. Det finns dock en sista nyans av Lewis orsaksanalys som är relevant här, nämligen att orsaksamband är transitiva. Om C påverkar D och D i sin tur påverkar E så orsakar C också E , och detta även om C inte direkt påverkar E . Detta innebär att om en söndagstur påverkar den globala uppvärmningen och om den globala uppvärmningen i sin tur påverkar när, hur eller om översvämningen inträffar, och om översvämningen slutligen påverkar dina skador, så *orsakar* min söndagstur i förlängningen också dina skador. Min söndagstur kan alltså orsaka dig skada utan att den gör någon skillnad för när, hur eller om din skada inträffar. Men, eftersom det är obestämt huruvida min söndagstur verkligen orsakar den globala uppvärmningen så är det också obestämt huruvida min söndagstur orsakar dig någon skada.

Slutligen kanske vissa tycker att det låter helt fel att säga att min nöjestur med bilen orsakar den globala uppvärmningen (och likaså att det låter märkligt att säga att det skulle vara *obestämt* huruvida en sådan nöjestur orsakar denna uppvärmning) eftersom att säga så implicerar att min nöjestur skulle vara den enda orsaken till den globala uppvärmningen. Om du får denna språkliga intuition så tror jag att du förväxlar vad som är en orsak med vad som är en framträdande orsak. En händelse har ofta bara en eller några få framträdande orsaker, men många fler orsaker. Exempelvis kan den framträdande orsaken till att ett hus brinner vara att någon satte det i brand, men det finns många fler orsaker till att det brinner, exempelvis att det finns syre i luften, att huset är byggt av brännbart material, osv. Att säga att min nöjestur orsakar den globala uppvärmningen behöver inte betyda att den är en

framträdande orsak (och därmed en av väldigt få orsaker). Om man vill undvika denna missvisande språkliga intuition rekommenderar jag att man i stället säger att min nöjestur bidrar till, eller med-orsakar den globala uppvärmningen.

LITTERATUR

- Hart, H. L. A. och Tony Honoré. 1985. *Causation in the Law*. Andra upplagan. Oxford: Clarendon Press.
- Hiller, Avram. 2011. "Climate Change and Individual Responsibility". *The Monist* 94, nr 3.
- Jamieson, Dale. 2007. "When Utilitarians Should Be Virtue Theorists". *Utilitas* 19, nr 2.
- Kutz, Christopher. 2000. *Complicity: Ethics and Law for a Collective Age*. New York: Cambridge University Press.
- Lewis, David. 1973. "Causation". *The Journal of Philosophy* 70, nr 17.
- . 1986. "Events". I *Philosophical Papers*, vol. 2. New York: Oxford University Press.
- . 2000. "Causation as Influence". *Journal of Philosophy* 97, nr 4.
- Petersson, Björn. 2013. "Co-responsibility and Causal Involvement". *Philosophia* 41, nr 3.
- Sinnott-Armstrong, Walter. 2005. "It's Not My Fault: Global Warming and Individual Moral Obligations". I *Perspectives on Climate Change*, red. W. Sinnott-Armstrong och R. Howarth. Amsterdam: Elsevier.
- Tersman, Folke. 2009. *Tillsammans: En filosofisk debattbok om hur vi kan rädda vårt klimat*. Stockholm: Bonnier Existens.
- Wright, Richard W. 1985. "Causation in Tort Law". *California Law Review* 73, nr 6.

SOMERVILLESKOLANS FILOSOFISKA PROGRAM

1. INLEDNING

Under 1940-talet utvecklade de nära vännerna Elizabeth Anscombe (1919–2001), Philippa Foot (1920–2001), Mary Midgley (1919–2018) och Iris Murdoch (1919–1999) tillsammans ett filosofiskt forskningsprogram som de sedermera, på var sitt håll, skulle komma att tillämpa och utveckla i sina filosofiska arbeten. Detta program opponerade sig på flera punkter mot tidens gängse Oxfordfilosofi. Till exempel underströk de betydelsen av myter för tänkandet och metafysikens betydelse för filosofin samtidigt som de avfärdade fakta-värdedistinktionen. I denna text försöker jag redogöra för detta programs tillkomsthistoria samt visa på dess egenhet och fortsatta relevans för dagens analytiska filosofi.

Det kan tyckas ovant att betrakta dessa fyra tänkare som en enhetlig skolbildning eftersom deras respektive kändaste bidrag till filosofin är så inbördes olika. Anscombe är kanske mest känd för att (1) lägga grunden för den moderna handlingsfilosofin i och med sin *Intention* (1957; se Wiseman 2016), (2) hennes katolskt influerade attack på modern konsekventialism och deontologi i artikeln ”Modern Moral Philosophy” (1958), och (3) att hon förvaltade Wittgensteins litterära kvarlåtenskap. Foots mest kända bidrag till filosofihistorien är kanske (1) utvecklandet och försvarandet av en typ av sekulär dygdetik (Foot 2002a; 2002b) och (2) en icke-reduktiv typ av metaetisk naturalism (Foot 2001). Dessutom är hon känd som upphovskvinnan bakom de berömda s.k. ”spårvagnsexemplen” (Foot 2002b, s. 19–32; se Edmonds 2014). Midgley är mest känd för (1) hennes ihärdiga argumenterande mot en reduktiv naturalistisk hållning inom vetenskapsfilosofin (och hennes publika dispyt med Richard Dawkins över hans bok *The Selfish Gene* (1976, 1981; Midgley 1979)) samt (2) vurmande för etnografiska studier av människan och (3) hennes djuretik och bidrag till den feministiska idédebatten. Murdoch, i den mån hon ses som filosof snarare än skönlitterär författare, är mest känd som (1) en framstående förespråkare för den s.k. ”litterära vändningen” (se Goldberg 1993; Hämläinen 2016), (2) motståndare till behaviorismen och för att (3) företräda en Simone Weil-inspirerad Platonsk mysticism (Murdoch 1970; 1992).

Givet en sådan spridning är det föga förvånande att dessa filosofers skrifter inte i någon stor utsträckning blivit behandlade i ett och samma sammanhang (i samma seminarier, på samma föreläsningar, av samma verksamma akademiker, etc.). I ljuset av detta är det viktigt att ta i beaktande hur medlemmarna av Somervilleskolan påverkade varandra. Om vi inte gör detta riskerar vi att missförstå de individuella verkens kontext samt vad de är framförda i polemik mot. På liknande sätt kan vi också komma att missförstå senare tänkare såsom John McDowell, Cora Diamond, Charles Taylor, Alice Crary, Mary Warnock och Michael Thomson, som alla på ett eller annat sätt inspirerades av Somervilleskolan. På samma sätt kan vi också ledas in i missuppfattningar gällande den ortodoxi som dessa tänkare opponerade sig emot. Dessutom kan blotta erkännandet av en skolbildning som sådan, med den etikett som medföljer, vara till hjälp för filosofihistorikern i dennes arbete samt hjälpa till att strukturera nya och givande debatter om tänkare och tankegångar som tidigare varit förbisedda eller förpassats till periferin.

2. BAKGRUND

Foot, Midgley, och Murdoch började alla studera vid Somerville College, Oxford 1938 emedan Anscombe hade påbörjat sina studier vid St. Hugh's året dessförinnan. Att de fyra blivande vännerna fick sin utbildning under krigsåren är, för våra syften, viktigt av två anledningar. För det första innebar det att det inte var företrädare för den rådande ortodoxin – såsom R. M. Hare, Gilbert Ryle eller A. J. Ayer, vilka alla var entledigade på grund av militärtjänstgöring under krigsåren – utan mer metodologiskt öppensinnade och historiskt intresserade lärare såsom Donald McKinnon och Eduard Fraenkel som stod för de fyras första riktiga kontakt med filosofin som akademiskt ämne.¹ För det andra kom kriget, och de fasor som uppdagades i dess slutskede, att spela en avgörande roll både för Somervilleskolans fortsatta arbete och för hur medlemmarna kom att utvärdera den rådande ortodoxins bristfälligheter. Utöver den allmänna oron över att emotivismen, så som den utvecklades av Ayer (1936) och C. L. Stevenson (1944), tycks oförmögen att ge rationella grunder för ett moraliskt avståndstagande från nazismens grymheter invände Philippa Foot också mot R. M. Hares preskriptivism – framförallt så som

1. Se Midgley 2005a, s. 85–86, 94, 97–100, 112–16, 125–26; 2005b; 2016a; 2016b; Broackes 2012, s. 2–3; Gåvertsson 2018, s. 7–9.

den tog sig uttryck i hans tidigare verk (t.ex. Hare 1952; 1963) – att Hare inte klarar av att fånga vissa centrala aspekter av vårt moraliska språk. Hare måste, till exempel, menar Foot (1958), acceptera en typ av märkliga moraliska excentriker givet att han särskiljer moraliska termers mening från kontexten som ger dem deras moraliska innebörd (denna kontext, måste, menar Foot under större delen av sin karriär, vara kopplad till det mänskliga goda (se t.ex. Foot 1958; 2001 men se även Foot 1972; McDowell 1978)). Foots kritik har en nära släkting hos Murdoch (1956), som menar att Hares förment neutrala analys av det moraliska språkets logik inbegriper substantiella moraliska åtaganden:

Det finns människor vars fundamentala moraliska övertygelse är att vi alla är del av samma empiriskt och rationellt tillgängliga värld och vars moral kännetecknas av accepterandet av universella och öppet försvarbara handlingsregler. Det finns andra människor vars fundamentala övertygelse är att vi lever i en värld vars mystik transcenderar oss och att moralen består i utforskandet av denna mystik i den mening att den berör den enskilde individen. Bara genom att skärpa den universella modellen till en extrem abstraktion kan den fås att täcka in båda åskådningarna (Murdoch 1956, s. 47).

Murdoch menar alltså att Hares teori endast genom en gravt missledande rekonstruktion kan inrymma t.ex. en nazists moraluppfattning. Denna tankegång utvecklas ytterligare av en av Somervilleskolans efterföljare, Cora Diamond:

Hare presenterar en nazist som han har rekonstruerat på betydande sätt, för att få denna moraluppfattning universaliserbar. Hans nazist är inte så mycket en antisemit som en anti-alla-som-har-vissa-karaktäristika [...]. Kravet på passionerad hängivelse till Tyskland och dess "revolution" var inte applicerandet av en universell princip som kräver passionerad hängivelse till ens nation på det tyska folket (Diamond 1996, s. 87).

Utöver den i deras samtid rådande emotivismen och anti-metafysiska hållningen opponerade sig Somervilleskolans medlemmar också mot en rad teser som fortfarande är vida omfattade i dagens analytiska filosofi.²

2. Naturligtvis förvaltas ett i vid mening emotivistiskt tankegods fortfarande genom mer eller mindre besläktade non-kognitivistiska och expressivistiska positioner (se t.ex. Blackburn 1993, Gibbard 2003, Boisvert 2008, Fletcher och Ridge 2014).

3. ETT GEMENSAMT "NEJ!"

Mary Midgley ställer sig själv frågan hurvida det oppositionella program Somervilleskolan utvecklade bör beskrivas som en filosofisk skolbildning:

Gjorde detta oss fyra till en filosofisk skola?

Det är en vag term, men huvudpoängen förtjänar diskussion. Vi blev inte en fyrhövdad samstämmig profetskara med detsamma. Var och en av oss följde sin egen stig, och de ledde i olika riktningar. Men vad som, för mig, gör enhetsnarrativet fortsatt viktigt är det tydliga minnet av oss fyra, sittandes i Philipppas vardagsrum [i det viktorianska huset på 16 Park Town i norra Oxford] i färd med att göra vårt samlade bästa för att gå i svaromål mot den tidens ortodoxi, vilken vi såg som förödande. Som med många filosofiska skolbildningar var startpunkten ett gemensamt "NEJ!". Nej (det vill säga) till en början till att skilja fakta från värde, och efter ytterligare förberedelser, nej till att skilja på kropp och själ. Från detta följde en mängd metafysiska konsekvenser (Midgley 2017; jfr Midgley 2005a, s. 146–47).

Trots inbördes skillnader i huvudfokus bland de fyra vännerna kom detta gemensamma "Nej!" att resultera i några gemensamma hållpunkter, såsom avståndstagande från distinktionen mellan fakta och värde, en gemensam övertygelse om behovet av att, inom moralfilosofin, återvända till den antika traditionen och att fokusera på dygden samt att detta i sin tur krävde en naturalistisk ansats baserad på en realistisk förståelse av människan.

Den ansats som förordas av Somervilleskolan är "realistisk" i tre avseenden. För det första är den realistisk i den mening att de insisterar på att etiken är formellt beroende av fakta om det mänskliga livet (och inte bara förankrad i abstrakt rationalitet). För det andra är den, som vi redan sett, realistisk genom att understryka både ondskans realitet och möjligheten till moralisk utveckling på ett sätt som non-kognitivismen ansågs vara oförmögen till. För det tredje är den ansats som förordades av Somervilleskolan realistisk genom att de insisterade på att verkligt moraliskt arbete, både i betydelsen systematiskt filosoferande och i betydelsen kampen för personlig utveckling, måste förankras i hur problemen manifesterar sig i vardagliga situationer (snarare än genom spekulerande kring mer eller mindre fantasieggande tankeexperiment som abstraherar bort från människans faktiska livsvärld).

Alla dessa utmärkande drag kan tyckas helt enkelt vara ett uttryck för en slags metafilosofisk Wittgensteinianism. Men även om Wittgensteins senare filosofi naturligtvis utövade ett avgörande inflytande på Anscombe, Foot, Midgley och Murdoch så återfinns också andra viktiga influenser i gruppens tänkande.³ Aristoteles och Thomas av Aquino står som självklara inspirationskällor inte bara till Anscombes katolskt färgade moralfilosofi (till den grad att hon har räknats till en av de ledande tänkarna inom den så kallade analytiska Thomismen), Midgleys sätt att närma sig etiken genom biologin och antropologin (Midgley 1978; se Lipscomb 2016) och Foots icke-reduktiva naturalism (Foot 2001) utan också till Murdochs av Simone Weil starkt influerade Platonism (Murdoch 1970; Gåvertsson 2018, s. 47–51, 61–63; Larson 2014). Utöver antika och medeltida inspirationskällor vände sig Somervilleskolans medlemmar också i hög grad till ett antal kontinentala tänkare såsom Sartre (Murdoch 1953), Heidegger (Murdoch 2012), Hegel (Midgley 2003, s. 81, 132; Murdoch 1950, s. 103; 1992; se Gåvertsson 2018; McDowell 1994, s. 44–5, 111), Nietzsche (Foot 2002a, s. 144–58; 2002b, s. 81–95; jfr Williams 1992) och Kant, samt till Anglo-hegelianska tänkare såsom Bradley och Green (se Broackes 2012, s. 10n26).

Medlemmarnas tidiga arbeten, såsom Anscombes ”Modern Moral Philosophy” (1958), Foots ”Moral Beliefs” (1958), och Murdochs ”The Idea of Perfection” (1970, s. 1–44), utgörs framförallt av destruktiva attacker på den rådande ortodoxin. Grunden till dessa attacker är en delad Wittgensteiniansk övertygelse om att filosofin, när den utför sin rätta uppgift, har förmågan att klargöra våra begreppsbyggnader och få en klarare bild av verkligheten samt uppfattningen att dåtidens Oxbridgefilosofi snarare begränsade tänkandet genom artificiella teorier om språket, våra begrepp och vår vilja. Den typ av retorik som åtföljer sådana övertygelser kan lätt leda till en orättvis kritik av motståndarna men Somervilleskolans medlemmar bemödade sig också med att diagnostisera denna rådande ortodoxi genom att spåra dess historia på ett sätt som identifierar antagna felsteg och hittar nya infallsvinklar för fortsatt tänkande (Anscombe 1958; Murdoch 1959a; 1959b; se Gåvertsson 2018, s. 79ff.). Denna syn på begrepp och teorier som historiskt förankrade och historiskt beroende utgjorde ytterligare en punkt varpå Somervilleskolan skiljde sig från den rådande ortodoxin.

3. Detta Wittgensteinianska tankegods förvaltas, via Somervilleskolans inflytande, idag av tänkare såsom Diamond (1991; 1996; 1997; 2010), Cray (2007; 2011; 2013; 2016), Antonaccio (2000; 2001; 2012); och Forsberg (2013).

Ur detta kritiska arbete utmejslade sig en rad teser som kan sägas utgöra kärnan i Somervilleskolans filosofiska program. För det första menade de att (i) vår uppfattning om världen är begreppsligt strukturerad med hjälp av ”deskriptivt-normativa begrepp” (Murdoch 1970, s. 41) från grunden och att den åtskillnad mellan fakta och värde som ortodoxin förfäktade därför var omöjlig att upprätthålla. Denna idé leder till tanken (ii) att icke-reducerbara bilder, myter och liknelser är essentiella för mänskligt tänkande som sådant och för att vi skall kunna strukturera vårt tänkande kring vår värld. Detta fokus på den partikulära människan ledde också till (iii) en syn på etiken som beroende av en substantiell personmetafysik – eller teori om den mänskliga naturen – som grundar sig i biologiska och antropologiska faktorer. Behovet av en sådan syn på människan kombinerat med vurmandet för normativt-deskriptiva begrepp ledde också till att (iv) de motsatte sig abstraktioner när det gäller exempel och tankeexperiment samt att de insisterade på vikten av den vardagliga erfarenheten. Dessutom ledde denna fokusering på den vardagliga erfarenheten till att (v) de såg människans syn på sin omvärld som historiskt föränderlig vilket ledde till att de intresserade sig för historiska argument och förklaringsmodeller.

4. EN BILDMETAFYSIK

Missnöjda med dåtidens analytiska filosofis rädsla för metafysiken började Somervilleskolans medlemmar att argumentera för att eliminandet av metafysiken skulle leda till att viktiga utlopp för kreativt tänkande i termer av begreppsutforskning och skapandet av heuristiska bilder för det mänskliga livet skulle komma att bli lidande. Gruppen förordade följaktligen en återgång till metafysiken, förstådd som upprättandet av bilder för tänkandet, långt före metafysikens återtag på bred front inom den analytiska filosofin. Denna syn på metafysiken understryker människans inbäddadhet i sin historia och sociala och lingvistiska praktiker och ser myter och narrativ som essentiella för våra försök att förstå och skapa mening i tillvaron. I detta meningsskapande, som är beroende av mer eller mindre fastställda myter, bilder och narrativ, inryms också en kritisk potential eftersom vi, åtminstone i begränsad utsträckning, är kapabla att analysera och utvärdera dessa myter och narrativ som utgör våra begreppsliga scheman.

5. EFTERFÖLJARNA

Den grund som lades av Somervilleskolan utvecklades sedan av filosofer såsom John McDowell (1994), som byggde vidare på den metafysiska ansatsen och dess innebörd för medvetandefilosofin, Bernard Williams (1985), Charles Taylor (1989) och Alasdair MacIntyre (1981), som alla byggde vidare på de historiska argument som Somervilleskolan utvecklat, Cora Diamond (1991) och Alice Crary (2007; 2016) som förvaltade Somervilleskolans Wittgensteinstolkning, och många andra som vi riskerar att misstolka om vi inte ser deras gemensamma föregångare bland Somervilleskolans medlemmar.

LITTERATUR

- Anscombe, G. E. M. 1957. *Intention*. Oxford: Blackwell.
- . 1958. "Modern Moral Philosophy". *Philosophy* 33, nr 124, s. 1–19.
- Antonaccio, M. 2000. *Picturing the Human: The Moral Thought of Iris Murdoch*. Oxford: Oxford University Press.
- . 2001. "The Virtues of Metaphysics: A Review of Iris Murdoch's Philosophical Writings". *Journal of Religious Ethics* 29, nr 2, s. 309–35.
- . 2012. *A Philosophy to Live By: Engaging Iris Murdoch*. Oxford: Oxford University Press.
- Ayer, A. J. 1936. *Language, Truth and Logic*. London: Victor Gollancz.
- Broackes, J., red. 2012. *Iris Murdoch, Philosopher*. Oxford: Oxford University Press.
- Blackburn, S. 1993. *Essays in Quasi-Realism*. Oxford: Oxford University Press.
- Boisvert, D. 2008. "Expressive-Assertivism". *Pacific Philosophical Quarterly* 89, nr 2, s. 169–203.
- Crary, A. 2007. *Beyond Moral Judgment*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- . 2011. "A Brilliant Perspective: Diamandian Ethics". *Philosophical Investigations* 34, nr 4, s. 331–52.
- . 2013. "Literature and Ethics". I *The International Encyclopedia of Ethics*, red. H. LaFollette, s. 3059–65. Oxford: Blackwell.
- . 2016. *Inside Ethics: On the Demands of Moral Thought*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Dawkins, R. 1976. *The Selfish Gene*. Oxford: Oxford University Press.
- . 1981. "In Defence of Selfish Genes". *Philosophy* 56, s. 556–73.
- Diamond, C. 1991. *The Realistic Spirit: Wittgenstein, Philosophy, and the Mind*. Cambridge Mass.: MIT Press.
- . 1996. "We are Perpetually Moralists': Iris Murdoch, Fact, and Value". I *Iris Murdoch and the Search for Human Goodness*, red. M. Antonaccio, och W. Schweiker, s. 79–109. Chicago: University of Chicago Press.

- . 1997. "Consequentialism in Modern Moral Philosophy and in 'Modern Moral Philosophy'". I *Human Lives*, red. D. S. Oderberg och J. A. Laing, s. 13–38. London: Palgrave Macmillan.
- . 2010. "Murdoch the Explorer". *Philosophical Topics* 38 nr 1, s. 51–58.
- Edmonds, D. 2014. *Would You Kill the Fat Man?* Princeton: Princeton University Press.
- Fletcher, G. och M. Ridge. 2014. *Having It Both Ways: Hybrid Theories and Modern Metaethics*. Oxford: Oxford University Press.
- Foot, P. 1958. "Moral beliefs". *Proceedings of the Aristotelian Society* 59, s. 83–104.
- . 1972. "Morality as a system of hypothetical imperatives". *Philosophical Review* 81(3), s. 305–16.
- . 2001. *Natural Goodness*. Oxford: Oxford University Press.
- . 2002a. *Moral Dilemmas*. Oxford: Oxford University Press
- . 2002b. *Virtues and Vices*. Oxford: Oxford University Press.
- Forsberg, N. 2013. *Language Lost and Found: On Iris Murdoch and the Limits of Philosophical Discourse*. London: Bloomsbury.
- Gibbard, A. 2003. *Wise Choices, Apt Feelings*. Harvard University Press.
- Goldberg, S. 1993. *Agents and Lives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gåvertsson, F. 2018. *Perfection and Fiction: A Study in Iris Murdoch's Moral Philosophy*. Lund: Media-Tryck.
- Hare, R. M. 1952. *The Language of Morals*. Oxford: Clarendon Press.
- . 1963. *Freedom and Reason*. Oxford: Clarendon Press.
- Hämäläinen, N. 2016. *Literature and Moral Theory*. London: Bloomsbury.
- Larson, K. 2014. "'The Most Intimate Bond': Metaxological Thinking in Simone Weil and Iris Murdoch". I *Iris Murdoch Connected: Critical Essays on Her Fiction and Philosophy*, red. M. Luprecht, s. 153–68. Tennessee Studies in Literature, vol. 47. Knoxville: University of Tennessee Press.
- Lipscomb, B. 2016. "'Slipping Out Over the Wall': Midgley, Anscombe, Foot and Murdoch". I *Science and the Self: Animals, Evolution, and Ethics: Essays in Honour of Mary Midgley*, I. J. Kidd och L. McKinnell, s. 207–23. London: Routledge.
- MacIntyre, A. 1981. *After Virtue*. London: Bloomsbury.
- McDowell, J. 1978. "Are Moral Requirements Hypothetical Imperatives?". *Proceedings of the Aristotelian Society, Supplementary Volumes* 52, s. 13–29.
- . 1994. *Mind and World*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Midgley, M. 1978. *Beast and Man: The Roots of Human Nature*. London: Routledge.
- . 1979. "Gene-Juggling". *Philosophy* 54, nr 210, s. 439–58.
- . 2003. *The Myths We Live By*. London: Routledge.
- . 2005a. *The Owl of Minerva: A Memoir*. London: Routledge.
- . 2005b. "Proud Not to Be a Doctor". *The Guardian*, 3 oktober.
- . 2016a. "A Golden Manifesto". *Philosophy Now*, nr 116.
- . 2016b. "A Golden Manifesto: Part II". *Philosophy Now*, nr 117.
- . 2017. "Then and Now". I *Parentesis* <http://www.womeninparenthesis.co.uk/then-and-now/>

- Murdoch, I. (1950) 1997. "The Novelist as Metaphysician". I Iris Murdoch, *Existentialists and Mystics*, red. P. Conradi, s. 101–7. London: Chatto & Windus.
- . 1953. *Sartre: Romantic Rationalist*. London: Bowes and Bowes.
- . 1970. *The Sovereignty of Good*. London: Routledge & Kegan Paul.
- . 1992. *Metaphysics as a Guide to Morals*. London: Chatto & Windus.
- . 2012. "Sein und Zeit: Pursuit of Being". I Iris Murdoch, *Philosopher*, red. J. Broackes, s. 93–117. Oxford: Oxford University Press.
- Stevenson, C. L. 1944. *Ethics and Language*. New Haven: Yale University Press.
- Taylor, C. 1989. *Sources of the Self*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Williams, B. 1985. *Ethics and the Limits of Philosophy*. London: Fontana Press.
- . 1992. *Shame and Necessity*. Berkeley: University of California Press.
- Wiseman, R. 2016. *Anscombe's Intention*. London: Routledge.

”FÖRHÅLLNINGSSÄTT” OCH OLIKA FORMER AV KAUSALITET

1. PROGRAM

Daniel Dennett (1989, 1982) skiljer mellan tre olika sätt att förhålla sig till de föremål och varelser som vi interagerar med: Det fysikaliska, det funktionella och det intentionala ”förhållningssättet”. Den engelska term som Dennett använder är ”stance”. Han kallar det funktionella förhållningssättet ”the design stance”, men jag skall senare förklara varför jag föredrar en annan svensk term.

En central fråga är vad det innebär att inta ett visst förhållningssätt och vilka konsekvenser ett sådant val har. Dennett (1992, s.28–30) säger att vi använder förhållningssätten när vi gör förutsägelser. I denna artikel presenterar jag ett mer allmänt svar på deras roll i människors tänkande. Min huvudtes är att den kognitiva skillnaden mellan de tre förhållningssätten främst ligger i vilka former av *kausaltitet* man accepterar. Det intentionala förhållningssättet innebär exempelvis att man accepterar intentioner som orsaker.

En annan fråga är huruvida Dennetts tre förhållningssätt är uttömmande. I tidigare artiklar (Gärdenfors 1990, 2009) har jag argumenterat för att de inte är tillräckliga. Det är ofta nödvändigt att man dessutom kan inta ett *socialt* förhållningssätt. Detta hänger samman med behovet av att införa *sociala intentioner* för att beskriva olika former av interaktion mellan människor. Jag skall argumentera för att även detta förhållningssätt är kopplat till en form av kausalt tänkande där sociala fenomen fungerar som orsaker. Denna tes hänger naturligtvis samman med diskussionerna om social ontologi som blivit ett stort område inom filosofin (Gilbert 1989, Searle 1990, Toumela 1995, Epstein 2018).

2. DENNETTS TRE FÖRHÅLLNINGSSÄTT

Det *fysikaliska* förhållningssättet innebär exempelvis att man ser en dator som ett objekt konstruerat av ett antal elektroniska komponenter, som är förbundna med metalltrådar vilka går till tangentbord och bildskärm, osv. Det är mest när datorn inte fungerar som den skall som det

fysikaliska synsättet är användbart för förklaringar och förutsägelser. Det har exempelvis hänt mig att jag inte kunde skriva ett gement ”a” med tangenterna på min dator, utan det blev hela tiden versalen ”A”. Orsaken var att en sockrig smula fastnat mellan a-tangenten och skifftangenten så att båda åkte ner när man tryckte på den ena.

Elektroniken i moderna datorer är så komplicerad att en lekman inte kan förstå den genom att betrakta den ur det fysikaliska perspektivet. I stället kan man använda det *funktionella* förhållningssättet. Detta kan illustreras med hjälp av en dator som spelar schack. Om man vet hur datorn är programmerad, kan man förutsäga vad den kommer att göra genom att följa programmets instruktioner steg för steg. På detta sätt kan man räkna ut vilket schackdrag datorn kommer att göra som svar på ett planerat drag. Förutsägelsen kommer att slå in så snart datorn fungerar som den har blivit programmerad – vi behöver inte känna till dess fysiska uppbyggnad.

Dennetts exempel på det funktionella perspektivet är artefakter som är designade. Men de kanske viktigaste exemplen är de *biologiska* funktioner som människor, djur och växter uppvisar. Och dessa funktioner är inte designade – givet att vi accepterar evolutionsteorin. Därför föredrar jag termen ”funktionell” för detta förhållningssätt i stället för ”design”.

Schackspelande program är så avancerade att det är omöjligt att följa programmets funktion. I stället måste vi basera våra förutsägelser på att programmet är så välgjort att datorn kommer att välja det mest förnuftiga draget i varje ställning. Detta innebär, enligt Dennett, att vi har ett *intentionalt* förhållningssätt till datorn och att vi därmed behandlar den som att den är *rationell*. Vi tillskriver datorn ”mål” som inte bara består av att den ”vill” vinna partiet, utan vi säger också saker som ”genom att flytta löparen till c4 vill datorn *hindra* mig från att göra rockad”. Vi säger också att den ”tror” saker som att ”i det här slutspelet *bedömer* datorn att två bönder är starkare än en springare, eftersom den offrade sin springare”.

Vi använder det intentionala förhållningssättet så länge programmet väljer förnuftiga drag. Det är bara när datorn spelar dåligt som vi återvänder till det funktionella synsättet och säger sådana saker som att ”programmet använder ofta för få pjäser i en attack”. Eller i värsta fall, när datorn inte ens kan addera rätt, får vi återgå till det fysikaliska perspektivet och eventuellt byta ut hårdvaran.

Dennetts begrepp går även att tillämpa på människor. När vi intar den fysikaliska eller funktionella hållningen ser vi en människa som en

biologisk organism bestående av olika funktioner: ett hjärta som pumpar blod, en hjärna som styr kroppen, osv. När vi intar det intentionala förhållningssättet ser vi människan som en tänkande varelse med mål, önskningar, kunskap, osv., och som vanligtvis betar sig rationellt.

3. TRE TYPER AV ORSAKER

En aspekt av Dennetts tre förhållningssätt som jag ser som viktigare än deras roll i förutsägelser är deras relation till *kausalt tänkande*. Jag utgår från en kantiansk, eller snarare en neokantiansk, syn på orsaks-samband och ser orsaker som mentala konstruktioner. Mitt perspektiv på kausalitet är därför *kognitivt*: Det handlar om hur människor (och djur) uppfattar orsaker och hur de resonerar om dem. I Kants anda är det bara orsakerna *för oss* som vi kan studera och analysera. Lite tillspetsat är min uppfattning att kausalitet är en aspekt av tänkandet, inte av materiella processer.

Att inta det fysiska förhållningssättet innebär att man bara tar hänsyn till fysisk kausalitet i klassisk mening. Alla de exempel med studsande biljardbollar som dyker upp i den filosofiska litteraturen är av denna typ. Många filosofiska teorier ser detta som den enda formen av kausalitet.

Att inta det funktionella förhållningssättet innebär att även *funktioner* kan vara orsaker (Dennett 1995). Blodflödet i ett djur orsakas enligt denna hållning av hjärtat eftersom det har funktionen att pumpa blod. I detta fall är det svårt att inta den fysiska hållningen till hjärtat och förklara vilka fysiska och fysiologiska egenskaper i hjärtat gör att det uppfyller sin funktion. I exempel som detta fungerar funktioner som orsaker i det dynamiska och delvis självorganiserande system som en levande kropp utgör. (Ett hjärta behöver själv syresatt blod för att kunna utföra sin funktion.) Kort sagt uppstår funktionen som en *emergent* egenskap i ett materiellt system. Jag återvänder senare till en diskussion av emergenta egenskaper.

Slutligen innebär antagandet av intentionala förhållningssättet att önskningar, övertygelser och mål är tillättna som orsaker. Genom att uppfatta dessa enheter som orsaker hos andra individer kan vi förklara vi deras beteende. När exempelvis en hund som hör kylskåpsdörren öppnas genast springer till köket tolkar vi orsakerna till dess beteende genom att säga att den *tror* att det kommer att serveras mat (intentional orsak) och att den är hungrig (funktionell orsak).

Med andra ord uppfattar det intentionala förhållningssättet folkpsykologiska begrepp som faktorer vilka har kausal kraft. Detta blir en del av vår inlevelseförmåga (theory of mind) (Gärdenfors 2000).

4. DET SOCIALA FÖRHÅLLNINGSSÄTTET

Dennetts tre förhållningssätt räcker inte till. I vissa fall är det nödvändigt att gå utöver den intentionala hållningen och inta ett *socialt förhållningssätt*. Framför allt vill jag införa begreppet *social intention*, vilket är en intention som inte kan ersättas av individuella intentioner. När jag hälsar på en man i Etiopien tar vi varandra i hand och möts samtidigt med våra högeraxlar. Orsaken till detta beteende är att vi båda förväntar oss att den andre skall göra samma sak och vi förväntar oss att den andre förväntar sig det, osv. När jag hälsar på en man i Sverige, skulle jag bli förvånad om han stöter sin axel mot min. De sociala intentioner som ligger bakom hälsningarna är inte desamma. Jag tror att antagandet att det finns sociala intentioner har stort förklaringsvärde. I synnerhet hjälper de oss att förstå hur *konventioner* fungerar.

Vad som menas med en social intention kan också belysas genom *språkets* roll i en språkgemenskap. Den fysikaliska sidan av (talat) språk är inget annat än ljudvågor med vissa frekvensmönster. Språkets funktionella roll är att *kommunicera* information till de övriga medlemmarna i språkgemenskapen. Men även en fågels varningsläte förmedlar information till andra fåglar, utan att det är intentionalt eller tillhör ett språk. När vi intar det intentionala förhållningssättet till språket tillskriver vi de språkliga yttrandena *betydelse* och ser dem inte bara som signaler. Vi tolkar också in ett speciellt syfte hos talaren när hon gör sitt yttrande. Detta är en väsentlig del av Grices (1969) meningsteori.

Även om yttrandets syfte är en individuell intention, så är *betydelsen* inte individuell utan social.¹ För att på ett vettigt sätt kunna använda ett språk måste talaren acceptera de *grammatiska* och *semantiska* konventionerna i språket. Dessa spelar en avgörande roll när vi försöker förklara eller förutsäga en viss individs språkliga beteende: om vi endast förlitar oss på det fysikaliska eller det funktionella förhållningssättet kan vi inte förklara varför en viss ljudsekvens yttrades eller hur en talare lyckades förmedla betydelsen i det hon hade för avsikt att säga.

”La langue” i de Saussures (1966) distinktion mellan *langue* och *parole*

1. Ett känt argument för detta presenteras av Putnam (1975). Jag diskuterar och kritiserar Putnams argument i Gärdenfors 1993.

är en social konvention som existerar "ovanför" individens intentioner. Rent allmänt måste vi se alla *konventioner*, inte bara de språkliga, som sociala intentioner, eftersom en individ inte själv kan etablera en ny konvention utan att en tillräckligt stor grupp av språkgemenskapen accepterar den.² Det är därför Humpty Dumpty i Lewis Carrolls *Spegellandet* misslyckas med att använda språket när han säger att "När jag använder ett ord betyder det precis vad jag vill att det skall betyda – varken mer eller mindre."³ Samma resonemang kan tillämpas på *sociala roller*: man kan exempelvis inte kröna sig till kung utan att ha folkets samtycke.

5. EMERGENS

Givetvis medför inte existensen av sociala intentioner att det finns sociala *agenter*, i stil med Hegels Volksgeist, som har dessa intentioner. Tvärtom hävdar jag att de sociala intentionerna kan härledas från system av individuella intentioner. Den springande punkten är att det system av individuella intentioner som bygger upp exempelvis ett språk är så komplicerat att vi måste inta det sociala förhållningssättet och se sociala intentioner som en emergent egenskap hos systemet av individuella intentioner för att förstå, förklara och förutsäga systemets verkningar.

Begreppet emergent egenskap i ett system är en tämligen gammal idé inom cybernetiken och illustreras kanske bäst av Wieners (1961) berömda exempel med den "virtuella regulatorn". Låt oss tänka oss ett system som består av sammankopplade växelströmsgeneratorer. Varje generator har inbyggt i sig en regulator som kontrollerar dess hastighet så att frekvensen håller sig omkring 50 Hz vid varje ögonblick. Men en enskild generator ger inte ifrån sig någon särskilt stabil frekvens. Ett stort antal sammankopplade generatorer uppför sig däremot avsevärt stabilare. Denna "ömsesidiga påverkan" mellan generatorerna är ett exempel på *självorganisation*. Ur denna ömsesidiga påverkan stiger vad Wiener kallar en "virtuell regulator", som är en jämviktsegenskap hos hela systemet och som har *kausalt inflytande* på de individuella generatorerna i systemet. Om en ny generator läggs till systemet, förklaras bäst vad som händer genom att säga att den virtuella regulatorn orsakar att den nya "kommer i fas" genom att förse den med energi om den sackar efter, eller att suga åt sig energi om den går för fort.

2. Lewis 1969 ger en analys av den komplexitet hos individuella intentioner och förväntningar som krävs för att en konvention skall uppstå.

3. Detta resonemang utvecklas i en modellteoretisk kontext i Gärdenfors 1993.

En emergent egenskap kan mer allmänt definieras som en förmåga hos ett system att ha en kausal effekt på världen i sig – en effekt som omfattar mer än de effekter som skulle uppstå av systemets delar om de inte organiserades som en helhet (jfr Elder-Vass 2010, s. 66). Det bör noteras att begreppet emergens, så som det används här, inte har några mystiska egenskaper förutom de egenskaper som normalt tillskrivs fysikaliska system.⁴

En sådan beskrivning av emergenta entiteter innebär att de är förenliga med en form av reduktionism: de tillåter att egenskaper på högre nivåer förklaras vetenskapligt (en förklarande reduktion), men de tillåter inte att de ersätts med egenskaper hos delarna i orsakssamband (en eliminativ eller ontologisk reduktion). Denna distinktion diskuteras av Elder-Vass (2010).

6. SOCIAL KAUSALITET

Konventioner fungerar på samma sätt som virtuella regulatorer i ett samhälle. Framgångsrika konventioner skapar jämviktspunkter, som tenderar att vara stabila när de väl etablerats. Konventioner uppvisar också ”morfostras” (Elder-Vass 2010, kapitel 2) i den meningen att de kan upprätthållas även om individerna som följer konventionen successivt byts ut mot andra individer.

Detsamma gäller för språket: en ny medlem av ett samhälle tvingas att anpassa sig till det språk som språkgemenskapen talar. Betydelsen hos de språkliga yttrandena emergerar från betydelsen hos individernas yttranden. Språket, i betydelsen ”la langue”, har alltså ingen existens beroende av de individuella ”generatorerna”. Det finns givetvis ett oändligt antal möjliga ”jämviktsspråk” i ett samhälle, men poängen är att när ett språk väl har utvecklats kommer det att krävas för orsaksförklaringar av hur tal och skrift manifesteras hos individerna i samhället.⁵

Den huvudsakliga anledningen till att konventioner och andra sociala intentioner måste ses från det sociala förhållningssättet och inte bara som grupper av individuella intentioner är att de är nödvändiga för orsaksförklaringar. Det är t. ex. förekomsten av vissa sociala intentioner i form av konventioner som förklarar varför jag talar engelska och kör på vänster sida av vägen när jag är i Australien. Dessa konventioner kom-

4. Jag förespråkar en relationell teori för emergens enligt terminologin i Elder-Vass 2010, kap 2.

5. Detta slag språklig betydelseemergens analyseras i Gärdenfors 1993.

mer att tvinga mig ”i fas” när jag interagerar med andra individer och de har därmed kausal kraft. Dessa aspekter av mitt beteende kan inte orsakas av intentionerna hos någon enskild australiensare.

Mer generellt kan alla *jämviktspunkter* i sociala samspel ha kausal kraft som bara kan förstås från det sociala förhållningssättet. Den formella spelteorin som utvecklats av ekonomer och filosofer beskriver hur rationella individer med olika preferenser och olika valmöjligheter kommer att samordna sina val. Enligt Nashs (1950) definition bestäms en jämviktspunkt av att ingen spelare har något att vinna på att ensam byta det valda alternativet, utan måste göra det tillsammans med andra för att tjäna på ett byte. De flesta sociala spel har flera jämviktspunkter – man kan exempelvis välja att köra på höger eller vänster sida av vägen – och vilken jämvikt som har uppstått i ett samhälle kan bero på historiska tillfälligheter. Men när den väl finns där har den kausal kraft över individernas beteenden. För att använda Adam Smiths (1776) liknelse fungerar den som en ”osynlig hand” över samhället.

7. FALLSTUDIE AV DE FYRA FÖRHÅLLNINGSSÄTTEN: PENGAR

Jag har använt språket som typexempel på sociala intentioner med kausala effekter, men jag kan också ge ett enkelt ekonomiskt exempel. Enligt min analys bör *pengar* ses som emergenta storheter, jämförbara med en virtuell regulator, där man måste tillämpa det sociala förhållningssättet får att förstå hur de fungerar (jfr Elder-Vass 2010, s. 70). Pengar förutsätter vissa sociala intentioner som emergerar ur ett system av individuella förväntningar och värderingar.

Vi kan givetvis inta olika förhållningsätt gentemot pengar. På den fysikaliska nivån är pengar bara tryckta papperslappar eller präglade metallstycken. På den funktionella nivån gör pengar det möjligt för mig att byta saker på ett smidigt sätt: jag kan byta mina mynt eller sedlar mot ett äpple eller en kopp kaffe. Genom att inta den intentionala hållningen kan jag se pengar som någonting jag kan använda för att köpa och sälja andra varor (”köpa” och ”sälja” är uppenbart intentionala begrepp). Men det är endast om vi intar den sociala hållningen som vi kan förklara varför vi har papperspengar: Detta beror på en ömsesidig överenskommelse om att acceptera vissa dekorerade papperslappar som ett utbytesmedium. Denna överenskommelse är normalt reglerad i lag inom en stat. Om jag är medlem av en penninggemenskap eller om jag bara gästspelar i den, så måste jag ”komma i

fas” och acceptera de konventionellt bestämda papperspengarna som lagliga betalningsmedel. Papperssedlarna och mynten är nu snart försvunna och har ersatts med digitala tjänster som verkligen fungerar som ”osynliga händer”.

För att över huvud taget fungera förutsätter de flesta konventioner att vissa villkor för hur de skall *tillämpas* är uppfyllda. Att t.ex. använda ett språk fordrar mycket av de kognitiva förmågorna hos medlemmarna i språkgemenskapen. Vad gäller papperspengar eller andra utbytesmedia, så förutsätter deras konventioner ett fungerande legalt system som kan straffa de individer som missbrukar mediet i fråga. När ett samhälle bryter samman, uppfylls inte alltid vissa av dess tillämpbarhetsvillkor, och konventionen slutar fungera; dvs. den virtuella regulatorn försvinner. Det var vad som hände i Tyskland vid slutet av andra världskriget, när tyska sedlar förlorade sitt värde: papperspengarnas ekonomiska värde – och därmed deras kausala kraft – är beroende av stödet från de underliggande konventionerna och att det legala systemet kan upprätthållas.

8. AVSLUTNING

Mitt syfte har varit att visa att Dennetts förhållningssätt inte i första hand handlar om att göra förutsägelser utan de förstås bättre om man knyter dem till olika typer av orsaker. Dessutom har jag argumenterat för att han borde inkludera ett fjärde förhållningssätt: det sociala. Min utgångspunkt har varit neo-kantiansk: jag ser kausalitet som ett kognitivt fenomen. Vidare har jag argumenterat för att det inte bara finns en nivå av kausalitet utan fyra som kan knytas till de olika förhållningssätten. Vilken nivå som används beror på vilken ontologi man utgår ifrån i de kausala resonemangen. Med ett fokus på det kausala tänkandet blir begreppet förhållningssätt därför i princip onödigt och kan ersättas med de olika formerna av kausalitet.

LITTERATUR

- Dennett, D. 1989. *The Intentional Stance*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
 ———. 1992. *Hjärnstormar*. Nora: Nya Doxa.
 ———. 1995. *Darwin's Dangerous Idea*. London: The Penguin Press.
 Dewan, E. M. 1976. "Consciousness as an Emergent Causal Agent in the Context of Control System Theory". I *Consciousness and the Brain*, red. G. Globus, G. Maxwell och I. Savodnik, s. 191–98. New York: Plenum Press.

- Elder-Vass, D. 2010. *The Causal Power of Social Structures*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Epstein, B. 2018. "Social Ontology". *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/social-ontology/>.
- Gilbert, M. 1989. *On Social Facts*. Princeton: Princeton University Press.
- Grice, H. P. 1969. "Utterer's Meaning and Intentions". *Philosophical Review* 78, s. 147–77.
- Gärdenfors, P. 1990. "Social Intentions and Irreducibly Social Goods: Comments on Charles Taylor". I *Rationality, Individualism and Public Policy*, red. G. Brennan och C. Walsh, s. 91–66. Canberra: Centre for Research on Federal Financial Relations.
- . 1993. "The Emergence of Meaning". *Linguistics and Philosophy* 16, nr 3, s. 285–309.
- . 1999. "The Social Stance and Its Relation to Intersubjectivity". I *Frontiers of Sociology*, red. B. Wittrock och P. Hedström, s. 291–305. Leiden: Brill.
- . 2000. *Hur Homo blev sapiens: Om tänkandets evolution*. Nora: Nya Doxa.
- Lewis, D. K. 1969. *Convention*. Boston: Harvard University Press.
- Nash, J. 1950. "Equilibrium Points in N-Person Games". *Proceedings of the National Academy of Sciences* 36, nr 1, s. 48–49.
- Putnam, H. 1975. "The Meaning of 'Meaning'". I *Mind, Language and Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 215–71.
- Saussure, F. de. 1966. *Cours de Linguistique Générale*, red. T. De Mauro. Paris: Payot.
- Searle, J. R. 1990. "Collective Intentions and Actions". I *Intentions in Communication*, red. P. R. Cohen, J. Morgan och M. E. Pollack. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Smith, A. 1776. *The Wealth of Nations*. London: W. Strahan.
- Tuomela, R. 1995. *The Importance of Us*. Stanford: Stanford University Press.
- Wiener, N. 1961. *Cybernetics*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

ÄR SJÄLVSTÄNDIGT TÄNKANDE EN ILLUSION?

Ett avtäckande av de sociala villkoren för självbestämmande
i förstapersonsnarrativ¹

1. INTRODUKTION

Den västerländska kultursfären hyser en djupt rotad avsky gentemot social konformitet. Det Kant kallade upplysningens motto – ”Ha mod att använda ditt eget förstånd!” (Kant 2009) – klingar lika attraktivt än idag. Kritiker verksamma inom denna kulturtradition har dock påpekat att det krävs mer än mod för att använda sitt eget förstånd. Det krävs också att en rad sociala villkor är uppfyllda.

Här skall jag försöka illustrera hur djupt rotade dessa sociala villkor för vad vi ser som självständigt tänkande kan vara genom att titta närmare på en skriftlig berättelse skriven i jagform. Exemplet jag har valt är en text av den österrikiska efterkrigsförfattarinnan Ingeborg Bachmann, som ofta läses som en förstapersonsskildring av kvinnans kamp för att nå intellektuell frihet i ett samhälle som inte erbjuder en plats för fritänkande kvinnor.

Denna text menar jag ger stöd för en radikal tes om vad vi vanligen kallar självständigt tänkande: nämligen att självständigt tänkande är en slags kognitiv illusion som parasiterar på grupp-perspektivet. Paradoxalt nog blir illusionen om att vi ägnar oss åt självständigt tänkande mer robust ju mer vi hänger oss åt grupp-perspektivet. Som en följd av detta blir föreställningen om ett självständigt tänkande som starkast när vi helt hänger oss åt grupp-perspektivet. Min slutsats blir därför att Bachmanns text inte bara varnar oss för att lita på det som vi vanligtvis tänker på som självständigt tänkande utan också pekar mot möjligheten av en slags första-personsreflektion som kan utmana, ersätta, och därför överkomma, grupp-perspektivet.

Sektion två beskriver en av huvudkomponenterna i det vi kallar tänkande, eller resonering, nämligen att denna förmåga gör oss mer självständiga i våra val samtidigt som den också ger oss förmågan att försvara dessa inför andra.

1. I översättning av Frits Gåvertsson.

Sektion tre utgörs av en redogörelse för berättarjagets erfarenheter i Bachmanns *Malina* (1971) sedda som ett exemplariskt fall av hur två av förnuftets aspekter som vanligen hör samman förs isär. I detta fall är det helt enkelt inte sant att ökat självbestämmande medför att en person är i en bättre position att rättfärdiga sig själv gentemot andra och vise versa.

Sektion fyra undersöker vilka hypoteser som egentligen ges stöd av de observationer som så långt förts fram i texten. Den mest radikala av dessa hypoteser visar sig vara att varje rimlig tanke är en del av ett utbrett gemensamt tankesätt. Enligt denna syn måste varje framgångsrik tanke-akt vara en del av ett grupp-perspektiv. Efter att ha diskuterat två invändningar mot denna tes avslutar jag med att hävda att även om första-personstänkande kan lämna grupp-perspektivet så kan det bara göra det på bekostnad av vad många värdesätter med självbestämmande.

2. TÄNKANDETS DUBBLA NATUR:
FÖRMÅGAN TILL SJÄLVBESTÄMMANDE
OCH FÖRMÅGAN TILL PUBLIKT RÄTTFÄRDIGANDE

Tänkande och förstånd tycks ha en dubbel natur. Å ena sidan tycks vi bli mer självständiga, både vad gäller val och omdömen, när vi förstår saker på egen hand. Å andra sidan tycks det vara så att när vi verkligen förstår vad vi gör och varför så är vi i en bättre position att rättfärdiga och kommunicera våra handlingar och avsikter till andra.

Dessa två aspekter tycks vara sammanlänkade i det mänskliga intellektet. Det tycks intuitivt att anta att dessa båda aspekter hör samman med en och samma egenskap hos tänkande som sådant. Det tycks också som om det är samma fenomen som ger oss självständighet i privat resonering och som gör oss framgångsrika i det offentliga rummet. Vi skulle kunna säga att tänkande uppvisar en dubbel natur som både skiljer oss från och sammanför oss med andra tänkare.

De flesta filosofer accepterar denna dubbla natur hos tänkandet. Kant erkänner, till exempel, att vår kapacitet att bruka vårt eget förstånd är beroende av "friheten att använda vårt förnuft i offentligheten".² Locke understryker att vi genom våra förnuftsförmågor är del av en naturlig gemenskap.³

Det finns dock olika sätt att göra reda för denna tankens dubbla na-

2. Kant (1784) 2009.

3. Locke (1689) 1980, kap. 2.

tur. De ovan nämnda filosoferna tycks mena att det finns något sådant som en fullt utvecklad förnuftsformåga. Människor, som ju är naturligt och psykologiskt begränsade, menar de, behöver dock ett socialt sammanhang med andra tänkande individer för att utveckla sina förmågor. Trots detta faktum är en fullt utvecklad rationell agents omdömen oberoende av någon gemenskap. Vi kan dela tankeinnehåll och skäl med andra eftersom det som är objektivt är tillgängligt för var och en som är tillräckligt bildad. Vi behöver bara varandra för att öva upp vår förmåga till objektiv insikt.

I motsats till detta objektivistiska synsätt har andra filosofer, såsom Wollstonecraft och Baier, fört fram idéer som ger det sociala en mer framskjuten plats.⁴ Baier ifrågasätter till exempel huruvida det faktum att alla våra tankar kan meddelas andra, verkligen kan förklaras utifrån Lockes idéer om likartade förmågor. Baier menar att "en mer sluten gemenskap är involverad"⁵ i medvetandets utveckling. Enligt Baier strömmar alla våra tankar och intentioner från vad hon kallar "ett medvetandets allmänning".⁶ Vi lär oss dessa mentala attityder genom att ha dem tillsammans med andra.⁷ Det medvetnas kollektiva form verkar alltid i bakgrunden av våra individuella aktiviteter. Tänkande är, i likhet med konverserande, en "essentiellt social färdighet som kan bibehållas under perioder av social avskildhet".⁸ Vad som praktiseras i varje enskild individs medvetande är dock bara speglingar av kollektiva fenomen, tänkande och viljande som vi gör i samklang med andra.

Objektivistiska teorier om förnuftet antar att varje enskild tänkande varelse har potentialen att resonera korrekt och att om alla resonerar korrekt, så kommer vi nå samstämmighet. *Sociala teorier om förnuftet* menar i stället att förnuftet först och främst är förmågan att göra saker tillsammans med andra genom att möjliggöra en gemensam världsåskådning.

Självbestämmande kan, enligt en social förståelse av förnuftet, beskrivas som det psykologiska fenomen som utmärks av att man orienterar sig i och accepteras av ett socialt sammanhang.⁹ Social bekräftelse

4. Wollstonecraft (1792) 2017, Baier 1997a, 1997b.

5. Baier 1997a, s. 1.

6. Baier 1997a.

7. Se Baier 1997b.

8. Baier 1997a, s. 5.

9. Jfr Wollstonecrafts förståelse av frihet som självständighet, vilket Halldenius (2016) tolkar som en partikulär socio-relationell "modus att leva" snarare än som en typ av individuell förmåga.

av ens omdömen och val såsom rättfärdigade, är en essentiell förutsättning för framgångsrikt självbestämmande.

3. STÖRANDE TANKEERFARENHETER: NÄR SJÄLVBESTÄMMANDE OCH SOCIALT RÄTTFÄRDIGANDE GÅR ISÄR

I föregående sektion skiljde jag mellan objektivistiska och sociala förnuftsteorier. De skiljer sig i fråga om hur de gör reda för vad vi kan kalla tänkandets dubbla natur.

I denna sektion undersöks en intern störning hos tänkandet som uppstår när tänkandets två aspekter, som naturligt och normativt hör samman, glider isär. Sådana störningar sker när självbestämmande och socialt rättfärdigande går isär. Detta sker när intellektets sökande efter självbestämmande hotar vår förmåga att rättfärdiga vårt handlande i vår sociala kontext eller, i motsatt ordning, när framgångsrikt rättfärdigande kräver av oss att vi ger upp ambitionen att göra självständiga val.

Det finns ett brett spann av komplexa fenomen som ofta subtilt knyter an till olika former av psykologiskt förtryck. För att få en bild av vad jag har kallat interna tankestörningar måste vi studera empiriska fall i vilka människor genomgår störande upplevelser på grund av en spänning mellan privat tänkande och publika kommunikationsstrukturer som går utöver det vanliga. Ett problem med sådana studier, vid sidan av komplexiteten hos de berörda fenomenen, är att vi knappast kan upprätta experimentsituationer, eftersom varje individ kan komma att reagera annorlunda på grund av tidigare erfarenheter och en mängd andra faktorer. För att kunna studera fenomen av det här slaget måste vi, för det första, förlita oss på förstapersonsskildringar, och, för det andra, arbeta med exempel som vi inte nödvändigtvis kan generalisera utifrån. Vid sidan av fallstudier från klinisk psykopatologi framstår vissa litterära alster som särskilt lämpade för studiet av störande tankeerfarenheter.

Här skall jag fokusera på den österrikiska efterkrigsförfattarinnan Ingeborg Bachmanns (1929–1973) roman *Malina*,¹⁰ vilken särskilt har studerats av psykoanalytiska och feministiska tänkare. Även om *Malina* kan klassificeras som fiktion så utvecklar texten varken särskilt mycket detaljer eller narrativ. Romanen är en förstapersonsrapport av upplevelser i presens. Subjektet för dessa upplevelser är en kvinna under årtiondena efter nationalsocialismen och andra världskriget. Hon rör sig uppenbarligen i

10. Bachmann 1971.

en intellektuell miljö. Förmodligen har hon intellektuella ambitioner och hon blir troligen sedermera författare eller filosof. Hennes dagliga liv rör sig inom ett mycket rums-tidsligt begränsat ramverk som vanligen inte utsträcks längre än till henne själv och två manliga karaktärer vilka kan tolkas som älskare eller utsträckta delar av henne själv. Förstapersonsnarrativet verkar psykologiskt rubbat och rösten kämpar med att situera jaget i den tillgängliga rum-tiden. Rösten tystas slutligen. Den misslyckas med att tillskansa sig en oberoende social existens.

Texten kan ses som en dokumentation av subjektiviteten som sådan. Som Bachmann nämner i sina teoretiska noter om texten så är romanen placerad i ett "evigt Idag" medan "historien endast presenterar sig genom de ärr den lämnat i psyket – "Die Gesichchte im Ich" – "Historien inom Jaget". Mellan raderna i texten klagar ständigt Jaget, säger Bachmann: "Jag kan inte berätta, jag kan inte berätta min egen historia."¹¹ Dokumentationen av subjektiviteten som presenteras i *Malina* är en dokumentation av ett subjekt som kämpar och slutligen misslyckas.

Oförmågan att berätta, att förmedla det inre livet till omgivningen i termer av skäl för vad man känner, tänker och gör är förmodligen det som bäst karaktäriserar den upplevelse som Bachmann rekonstruerar. Denna upplevelse anser jag att vi kan ta som exempel på hur störande tankeerfarenheter kan te sig.

Om man tar textens historiska och kulturella miljö i beaktande avslöjas, bland annat, att *Malina* indikerar en spänning mellan inre erfarenhet och social miljö samt att det förmodligen är mer än blott och bart en enskild individs berättelse.¹² Korrekt lokaliserad kan romanen läsas som en emanciperad kvinnas perspektiv, eller tankesätts, kamp för upprättelse i en social kontext där detta perspektiv, så att säga, inte är "tillgängligt".

Tankens otillgänglighet innebär, vilket illustreras av *Malina*, att varje försök att artikulera ett partikulärt (livs)val såsom baserat på goda skäl misslyckas i ens sociala interpersonella relationer så att de rättfärdiggörande skälen inte artikuleras tillräckligt ens inom individen. Indivi-

11. Bachmann 1995, vol. 3, s. 52.

12. Den miljö i vilken *Malina* utspelar sig präglas av ett understrykande av hemmet vilket även kom att prägla vissa länder i västvärlden under det kalla kriget. Här sågs kvinnans frihet att förbli i hemmet som ett prov på det kapitalistiska systemets överlägsenhet över den kommunistiska planekonomin (Lennox 2007, s. 145). Detta begränsade ramverk gjorde att många kvinnor kände sig fångade mellan två olika möjligheter: antingen kunde man sträva efter en position i den "dominanta ordningen" och "förneka sin heterogenitet, vilket mynnade ut i självhat" eller så var de tvungna att "bejaka denna heterogenitet" (Lennox 1992, s. 85).

den misslyckas slutligen med att reflektivt omfamna och rättfärdiggöra skälen såsom givna, även om en tredje person, hemmahörande i en annan social kontext, som närmar sig Bachmanns förstapersonsrapport, skulle kunna artikulera fullt rimliga resonemang rörande situationen på ett sätt som skulle vara övertygande för en annan publik.

Det verkar som att individens misslyckade kamp för att finna skäl till stöd för sina val indikerar att förnuftet har externa, essentiellt sociala, framgångsvillkor. Om dessa villkor inte uppfylls i tillräckligt hög grad så förblir en tanke otillgänglig för individen.

En viktig distinktion som *Malina* ger vid handen, även om sådana dokument naturligtvis ingenting bevisar, är den mellan att, å ena sidan, vara psykologiskt avskräckt – att inte ha mod att uttrycka en viss tanke – och å andra sidan, att inte vara förmögen att se ett fullt artikulert rättfärdigande även om man är medveten om ett ospecificerat problem med alla tillgängliga resonemang.

Även om vi kunde etablera existensen av objektiva skäl i någon metafysisk mening, så skulle dessa skäl inte ha någon faktisk betydelse för agenter eftersom en tankes tillgänglighet är beroende av möjligheten att kommunicera denna tanke på ett begripligt sätt. Förstapersonsnarrativ, såsom Bachmanns *Malina*, ger stöd för påståendet att vilka tankar som kan kommuniceras varierar i olika sociala sammanhang. Om detta kan påvisas så tycks en ny, social, förståelse av förnuftet rimlig.

4. ANTAR VI BARA ETT SOCIALT PERSPEKTIV NÄR VI RESONERAR FRAMGÅNGSRIKT?

I föregående sektion gav jag en översikt över Bachmanns litterära utforskande av vad jag har kallat tankens otillgänglighet. De enda tankemönster som är tillgängliga enligt det här föreslagna synsättet är de för vilka det finns en mottaglig publik som ser dessa sätt att tänka som rättfärdigade.

Vad kan vi nu dra för slutsatser rörande det fenomen som vanligen förstås som själv-bestämt resonande? Vi kan, menar jag, förstå själv-bestämt tänkande, åtminstone inom ramarna för denna diskussion, som en förståelseprocess som nyttjar de egna intellektuella förmågorna till att greppa skälen för handlande och förmågan att utvärdera grunderna för rättfärdigandet av sådant handlande.

Denna förstapersonsprocess verkar förläna oss en känsla av att äga

våra egna tankar samt ge dessa en speciell sorts auktoritet.¹³ Om vi tar för givet att tankens tillgänglighet determineras av den sociala miljön är det möjligt att formulera följande hypotes:

När vårt tänkande uppvisar den känsla av ägandeskap och auktoritet som vi vanligen associerar med självbestämt tänkande så har vi okritiskt antagit ett grupp-perspektiv.

Omvänt innebär detta att:

När vi försöker avsäga oss grupp-perspektivet, eller är oförmögna att identifiera oss med det, fragmenteras vårt tänkande på ett sådant sätt att det till slut underminerar sig självt – vi kan inte längre realisera eller vidhålla självbestämda val och omdömen.

Det finns naturligtvis invändningar mot denna hypotes. Jag skall här diskutera två av de viktigaste. För det första så verkar ett moget intellekt mycket mer flexibelt, och om det är tillräckligt tränat, kapabelt att utvärdera olika gruppers värderingar på ett oberoende sätt. För det andra så måste vi, när det gäller sådant som Bachmanns text, ställa oss frågan: om allt tänkande strömmar från ett gemensamt perspektiv, från vilket perspektiv skapas denna typ av kreativt skrivande vilket uppenbarligen tar avstånd från tankens kulturella och sociala fundament?

Utan att gå in på detaljer så tror jag att det är möjligt att formulera ett försvar mot den första invändningen. Det vi ser som mogna intellekt kan mycket väl bara vara människor som har tränats i att argumentera i flera olika sociala miljöer. Deras kognitiva system har abstraherat fram en oerhört omfattande modell av samhörighet som närmar sig den om mänskligheten som helhet. Om begreppet 'grupp' har för starka konnotationer kan det räcka att prata om ett gemensamt perspektiv. Hursomhelst så verkar det relevant att den enhetliga modell av ett gemensamt perspektiv som vi arbetar med är en abstraktion dragen från många olika överlappande referensgrupper.

Den andra invändningen är mycket mer intressant. Bachmanns författarskap fascinerar just på grund av att det låter subjektet hävda att det inte finns något tillgängligt tankemönster och därigenom skapar ett eget perspektiv – en genuin kreativ handling som sätter jaget i en position av kritisk distans till allting som är givet. Det verkar sannerligen som om

13. Att förstå, känslan av förståelse, och rättfärdigande behöver inte sammanfalla och kan analyseras separat. Bilden jag har tecknat här är naturligtvis förenklad, men jag tänker mig ändå att dessa fenomen idealt sett bör höra samman.

varelser med förmågan till självreferentiellt tänkande har åtminstone en minimal potential till självständighet, en tankens flexibilitet som gör tänkande till någonting utöver anammandet av ett gemensamt perspektiv. Denna kritiska förstapersonskapacitet kan möjligen ge mänskliga förnuft förmågan att transformera tänkandet som sådant.

Denna potentialitet talar dock inte emot den här anförda hypotesen. Bachmann använder sig av vad som förmodligen är en av konstens allra mest intressanta aspekter: att genom uttrycksfullhet skapa ett kritiskt perspektiv på sakernas tillstånd utan att stava ut eller försvara denna kritik. *Malinas* berättarjag hävdar ingenting, det inmutar ingen egen position. Snarare visar den självdestruktiva reflexiviteten oförmågan till att hävda en egen position. Misslyckandet med att inta en egen position, vilket framgår av verket, är själva kritiken, en kritik som inte låter sig formuleras.

Berättarjaget i *Malina* uppträder inte som vad huvudlinjen i vår idéhistoria har sett som ett självbestämt tänkande jag. Bachmanns skapande av ett intellektuellt oavhängigt transformativt steg motsäger inte hypotesen om att varje framgångsrik självbestämmande tankeakt parasiterar på ett gemensamt perspektiv.

Vad Bachmann visar genom sitt skrivande är ett eget kognitivt verktyg, ett verktyg som ger mänskliga tänkare en viss kreativ potential. Användandet av detta verktyg kan emellertid inte göra användaren till en självbestämd tänkare. Vi måste, verkar det som, välja mellan att anta ett gemensamt perspektiv som gör det möjligt för oss att bli subjekt kapabla till självbestämt tänkande inom en grupp eller att avsäga oss alla givna grupp-perspektiv och därigenom avsäga oss stabiliteten och säkerheten som självbestämmande tänkande inger.

En samfällighet som tvingas ta i tu med en kreativ individs skapande kan komma att skapa ett nytt perspektiv. Om den kreativa individen däremot inte inlemmas kollektivet så förblir denna individs ensamma reflekterande inom de gränser som det sociala livet sätter för tänkandet.

5. SLUTSATS

Jag har här försökt ge ett exempel på hur berättande ur ett förstapersonsperspektiv kan utforska tänkandets natur och illustrera de sociala grundvalarna för självbestämt tänkande. En hypotes, med stöd i erfarenheterna illustrerade i Bachmanns *Malina*, säger att självbestämt tänkande är ett kognitivt fenomen som kommer sig av att vi okritiskt

antar ett grupp-perspektiv. Enskilda subjekt kan visserligen lämna de socialt accepterade tankebanorna, men detta medför en kostnad – en kostnad som inte är reducerbar till de praktiska och emotionella kostnader som också kan vara involverade. Att kritiskt underminera det gemensamma perspektivet kräver att man ger upp sin status som självbestämt tänkande Jag. Statusen man innehar som en självbestämmande tänkare är, i motsats till vad det verkar, en social status.

LITTERATUR

- Bachmann, I. 1971. *Malina*. Frankfurt a. Main: Suhrkamp Verlag.
- . 1995. "Todesarten"-Projekt: *Kritische Ausgabe*, 4, utg. Monika Albrecht och Dirk Göttsche. München: Piper.
- Baier, A. C. 1997a. *The Commons of the Mind*. The Paul Carus Lecture Series 19. Chicago och La Salle: Carus Publishing.
- Baier, A. C. 1997b. "Doing Things with Others: The Mental Commons". I *Commonality and Particularity in Ethics*, red. Lilli Alanen, Sara Heinämaa och Thomas Wallgren, s. 15–44. New York: St. Martin's Press.
- Haldenius, L. 2016. *Mary Wollstonecraft, feminismen och frihetens förutsättningar*. Stockholm: Thales.
- Kant, I. (1784) 2009. *An Answer to the Question: "What is Enlightenment?"* London: Penguin Books.
- Lennox, S. 1992. "The Feminist Reception of Ingeborg Bachmann". *Women in German Yearbook* 8, s. 73–111.
- . 2007. "Gender, Cold War, and Ingeborg Bachmann". *Studies in 20th & 21st Century Literature* 31, nr 1, s. 109–32.
- Locke, J. (1689) 1980. *Second Treatise of Government*, red. C. B. MacPherson. Indianapolis: Hackett Publishing.
- Wollstonecraft, M. (1792) 2017. *Till försvar för kvinnans rättigheter*. Stockholm: Ordfront Förlag.

KAN RELIGIÖSA HANDLINGAR VARA RATIONELLA FÖR EN ATEIST?

Vad krävs för att en ateist ska kunna utföra religiösa handlingar utan att brista i rationalitet? I den samtida religionsfilosofin finns ett växande intresse för religiösa hållningar som inte kräver regelrätt tro, i termer av försanthållande. Mest utmärkande är kanske framväxten av icke-doxastiska förhållningssätt, där ett religiöst engagemang utgår ifrån agnosticism och en pro-religiös inställning (Schellenberg 2005; Howard-Snyder 2013; Palmqvist 2018). Men det finns också inriktningar där ett religiöst engagemang utgår ifrån regelrätt ateism. Den mest framträdande av dessa torde vara den religiösa fikcionalismen, enligt vilken religiösa ut-sagor ska betraktas som fiktion och det religiösa livet tolkas som ett slags "låtsaslek". Genom en fikcionalistisk omtolkning blir det möjligt för ateisten att delta i traditionell religionsutövning (Deng 2015; Eshleman 2005; Le Poidevin 2016). Det är denna typ av ateistisk religionsutövning vi ska se närmare på.¹

Den religiösa fikcionalismen väcker intressanta frågor rörande rationalitet. Hur långt in i den religiösa fiktionen kan ateisten gå, och vilket slags berättigande krävs för att ateisten inte ska brista i rationalitet? Är det möjligt för en ateist att utföra religiösa handlingar, såsom att be, utan att vara irrationell? Och i så fall, vad krävs för att en sådan handling ska kunna anses berättigad?²

Fikcionalismens företrädare ger huvudsakligen instrumentella svar på dessa frågor: poängen med ateistens religiösa engagemang är att erhålla en rad moraliska, psykologiska och själv-transformerande fördelar. När det gäller enskilda handlingar är den allmänna uppfattningen att även dessa behöver legitimeras med hjälp av externa skäl som är oberoende av fiktionen (Deng 2015, s. 209; Eshleman 2005, s. 189; Le Poidevin 2016, s. 185–87). Jag menar att detta "dubbla berättigande" är orimligt. Det räcker att ateisten har övergripande skäl att engagera sig i

1. För mer om skillnaden mellan icke-doxasticism och fikcionalism, se Palmqvist 2019.

2. Ateism förstås här som uppfattningen att det inte är en reell eller "levande" möjlighet att det existerar en översinnlig, religiös verklighet. Rationalitet förstås i vid bemärkelser, som intellektuellt godtagbart i motsats till intellektuellt klandervärt.

den religiösa fiktionen. Inga ytterligare skäl krävs för att utföra enskilda religiösa handlingar. Denna hållning kommer jag att utveckla och försvara i föreliggande text.

Texten har två huvuddelar, i (1) presenteras den religiösa fikcionalismen, hur ett fikcionalistiskt engagemang berättigas (1.1) och hur enskilda handlingar berättigas (1.2). I (2) presenterar jag min invändning mot det "dubbla berättigandet" och i (2.1) utvecklar jag min uppfattning med hjälp av principen om oberoende skäl att inte handla. Sist följer några avslutande kommentarer (3).

1. RELIGIÖS FIKTIONALISM

Den religiösa fikcionalismen, som termen förstås här, ligger nära andra typer av fikcionalism, såsom moralisk fikcionalism eller metafysisk.³ Det handlar om ett slags instrumentalism, där man använder en viss diskurs vars bokstavliga sanning man är benägen att förneka, för att åtnjuta diverse fördelar. För att kunna göra detta utan att vara ohederlig eller irrationell tolkas den aktuella diskursen fiktivt. Så kan till exempel den som tvivlar på den objektiva giltigheten i moraliska utsagor tolka dessa som nyttig fiktion, utan vilken alla våra liv skulle bli mycket sämre.

Den religiösa fikcionalismens utgångspunkt är att det religiösa språket ska förstås fiktivt.⁴ Vanligen tolkas detta som att det religiösa språket har ett sanningsvärde, men att sanningsvärdet inte är relevant för hur språket används.⁵ Det innebär att vi kan säga att fiktionen (oftast) är bokstavligen falsk, samtidigt som vi också kan förklara varför detta inte spelar någon roll. Fikcionalisten kan alltså tillstå att Gud bokstavligen inte finns, men att detta är lika irrelevant för hennes religionsutövning som det är irrelevant för teaterbesökare att prins Hamlet inte funnits i verkligheten.

Liksom det religiösa språket blir även det religiösa livet en fiktion för fikcionalisten. Att delta i religiösa ritualer och andra religiösa aktivite-

3. För moralisk fikcionalism, se Calderon 2005b. För en kortfattad introduktion till metafysisk, se Calderon 2005a.

4. Fikcionalismen brukar kontrasteras mot icke-realistiska inriktningar som förespråkar reduktionistisk omtolkning av det religiösa språket. Till skillnad från sådan "teologisk positivism" behåller det religiösa språket sin ursprungliga mening under fikcionalismen (Eshleman 2005, s. 187–88).

5. Somliga fikcionalister har även ifrågasatt om det religiösa språket har ett sanningsvärde, se Le Poidevin 1996, s. 108.

ter liknas vid att delta i en "låtsaslek". Följande citat ifrån Le Poidevin tydliggör hur det är tänkt att gå till:

Att ta sig an den religiösa praktiken är att ge sig hän åt en låtsaslek. Genom att i lekens kontext recitera en trosbekännelse låtsas vi att Gud finns. Vi lyssnar till vad vi låtsas är redogörelser för hur Gud och hans folk handlat, och den guden låtsas vi dyrka och tillbe ... Vi tar plats i den fiktiva världen, och låter oss bli så känslomässigt involverade att en gudstjänst kan bli en intensiv upplevelse ... När leken är slut kvarstår en medvetenhet kring våra förpliktelser gentemot oss själva och varandra, och kring behovet att sträva efter andliga värden, och så vidare. (Le Poidevin 1996, s. 119, min övers.)

Notera Le Poidevins fokus på hur fikcionalisten lever sig in i fiktionen, och "tar plats i den fiktiva världen". Det är ett helhjärtat engagemang där verkligheten sätts inom parentes. Denna djupa immersion torde givetvis vara av avgörande betydelse för fikcionalisten. Det räcker inte att betrakta religiöst språk som en fiktion, eftersom man också kan förhålla sig avståndstagande och kritisk till en fiktion. Man måste "gå upp" i fiktionen för att det ska ge avsedd effekt.

1.1 *Varför engagera sig i religiös fikcionalism?*

Den religiösa fikcionalismen förstås vanligen instrumentalistiskt, som något man utövar för att uppnå mål som ligger utanför fiktionen. Men exakt vad är det man vill uppnå? Le Poidevin exemplifierar med medvetenhet kring moraliska förpliktelser och behovet av andliga värden. Eshleman uttrycker det i termer av att "strukturera sitt liv kring en uppfattning av det goda, och få till stånd en motsvarande förvandling av den egna karaktären" (Eshleman 2005, s. 188, min övers.). Moralisk medvetenhet, andlighet och att bli en "bättre människa" är värden som ofta associeras med ett religiöst liv, och det är uppenbart att Le Poidevin och Eshleman tänker sig att fikcionalisten kommer att åtnjuta ungefär desamma "trons frukter" som den religiöst troende.

Jag har i ett annat sammanhang ifrågasatt detta antagande, då det verkar orimligt att tänka sig att religiösa symboler och riter har samma effekt om de tolkas fiktivt, som då de tolkas realistiskt (Palmqvist 2019, s. 9–10). Invändningen ska dock inte tolkas som att det inte skulle gå att berättiga religiös fikcionalism utifrån de fördelar ett sådant engagemang ger individen. Den innebär enbart att det är orimligt att föreställa sig att dessa fördelar skulle vara desamma som en troende får

ut av sitt religiösa engagemang. Deng, som själv lyft fram en liknande invändning, har påpekat att det är fullt tillräckligt om fikcionalisten åtnjuter ett slags svagare version av de fördelar den troende får (Deng 2015, s. 203–9). Även Eshleman har påpekat att det enda som egentligen behövs för att legitimera religiös fikcionalism är att det på något sätt bidrar till ”mänsklig blomstring” (Eshleman 2005, s. 195).

Frågan om fikcionalisten verkligen kan åtnjuta samma ”frukter” av sitt religiösa engagemang som den troende är en av de mer genomlysta i litteraturen. Däremot har inte den angränsande frågan, om fikcionalisten erhåller några exklusiva fördelar, diskuterats alls lika mycket. Men det verkar rimligt att tänka sig, att den typ av starkt uppgående i en fiktion som Le Poidevin beskriver kan resultera i fler fördelar än de som vanligtvis förknippas med ett religiöst liv, som ökad intellektuell och känslomässig flexibilitet, och ökad förmåga till empati och inlevelse. Rimligen borde sådana fördelar kunna var minst lika starkt vägande skäl att engagera sig i religiös fikcionalism som svagare versioner av den troende realistens fördelar. Vilket ytterligare talar för Eshlemans tes, att religiös fikcionalism kan legitimeras som en bidragande källa till ”mänsklig blomstring”.

1.2 Principen om oberoende skäl

Förutom det övergripande rättfärdigandet kräver fikcionalismens förespråkare i allmänhet även att fikcionalisten måste ha av fiktionen oberoende skäl för att utföra enskilda religiösa handlingar, såsom bön (Deng 2015, s. 201; Le Poidevin 2016, s. 185–87). Vi kan kalla detta för principen om oberoende skäl (OS):

OS: Enskilda fikcionalistiska handlingar är rationellt acceptabla, så länge subjektet har av fiktionen oberoende skäl för dessa handlingar.

Till stöd för OS ger Deng ett exempel, med en person vars fiktiva religion förbjuder omgifte. Hon påpekar att detta i sig inte utgör något skäl emot att gifta om sig, eftersom personen strikt taget inte tror på religionen eller dess livsregler. Enbart om personen redan från början och oberoende av fiktionen var emot omgifte kommer hon följa religionens bud (Deng 2015, s. 201). Så långt framstår OS som rimlig, och ännu mer så om vi tänker på Don Quijote, som väl är sinnebilden för någon som agerar som om fiktionen är sann. Givetvis är Don Quijote klandervärd ur rationell synvinkel, när han agerar som om han levde i en riddarroman. Men den som handlar som om fiktionen är sann utan oberoende skäl är ännu

mer klandervärd än Don Quijote. Riddaren av den sorgliga skepnaden kan ju delvis bli ursäktad eftersom han tror att fiktionen är sann. Det kan inte fikcionalisten som saknar oberoende skäl. Hon är därför lika irrationell som Don Quijote hade varit, om han vetat att riddarromanerna var påhittade, och ändå gett sig in i striden med väderkvarnarna.

Le Poidevins resonemang om fikcionalistisk bön illustrerar väl hur OS används i praktiken. Enligt Le Poidevin kan en troende realist ha åtminstone tre olika slags skäl för att be; hon kan be Gud om saker hon önskar, hon kan vända sig till Gud för sällskap, och hon kan be i syfte att hennes egen vilja ska bli mer i linje med Guds vilja. Eftersom fikcionalisten inte tror att Gud finns är hon, enligt Le Poidevin, hänvisad till den tredje typen av skäl. Alltså kan fikcionalisten, utifrån OS, enbart be om hennes bön syftar till moralisk självförbättring (Le Poidevin 2016, s. 186–87). Då Le Poidevin räknar med att fikcionalisten redan har skäl att överhuvudtaget ägna sig åt fikcionalism kräver han på detta sätt ett dubbelt berättigande: det krävs både ett övergripande och ett specifikt berättigande av den enskilda handlingen.

2. EMOT PRINCIPEN OM OBEROENDE SKÄL

Ståndpunkten att fikcionalistiska handlingar kräver dubbelt berättigande, att såväl enskilda handlingar som det fikcionalistiska engagemanget i sig måste kunna berättigas rationellt, är inte rimlig. Om det övergripande fikcionalistiska engagemanget kan rättfärdigas behövs inga oberoende skäl för enskilda handlingar.

För att tydliggöra problemet med OS behöver vi göra en distinktion mellan två typer av fiktion. Den vanligaste typen är fiktion där vi är passiva läsare eller åskådare, såsom litteratur, teater, film och tv-serier etc. Vi kan kalla denna typ för passiv fiktion. Men det finns också en annan typ, där vi är aktiva deltagare. Här hittar vi företeelser som dataspel, improvisationsteater (och andra teaterformer som bygger på aktivt deltagande), rollspel (speciellt "lajvrollspel" där deltagarna klär ut sig och agerar som sin rollfigur) och, inte minst, låtsaslek (där barns lek givetvis är huvudtypen). Vi kan kalla denna senare typ för aktiv fiktion. Min poäng är att OS är rimlig för passiv fiktion, men inte för aktiv, och att religiös fikcionalism måste förstås som aktiv fiktion.

P1: OS är rimlig för passiv fiktion.⁶

6. Premiss 1 är strikt talat redundant, men finns med för ökad tydlighet.

P2: OS är orimlig för aktiv fiktion

P3: Religiös fikcionalism är en typ av aktiv fiktion

S: OS är orimlig för religiös fikcionalism

P1 torde vara okontroversiell. Att handla enbart utifrån fiktiva grunder, baserat på en skönlitterär narrativ eller handlingen i en spelfilm, är knappast rationellt. Det är mycket svårt att se hur ett sådant agerande leder till något annat än den typ av galenskap vi förknippar med riddaren av den sorgliga skepnaden.

P2 kan möjligen ifrågasättas, så här vill jag utarbeta mina exempel. Vi kan börja med dataspel. När jag spelar dataspel har jag rimligen något slags övergripande skäl för att göra så. Spelar jag med vänner kan det vara sociala skäl, spelar jag ensam skäl som har att göra med en vilja att bli underhållen, att koppla av, att få gå upp i en fiktion etc. Men när jag väl spelar behöver jag ingen ytterligare motivation för mina handlingar i spelet. Fiktionen ger mig nog med motivation, den enda motivation jag behöver för att döda den fiktiva draken är att mitt fiktiva alter ego i spelet ska få det fiktiva magiska svärd draken vaktar.

Samma sak med de andra typerna av aktiv fiktion. Den som spelar rollspel tar sig an en fiktiv karaktär att gestalta, och så länge hon spelar sin roll är det den fiktiva karaktärens fiktiva preferenser och fiktiva motivation hon förväntas agera efter. Om jag deltar i ett medeltidslägg, och några studenter utklädda till knektar jagar mig med hillebarder som nästan ser äkta ut, då springer jag. Inte för att jag har några av fiktionen oberoende skäl att springa, eller för att jag är förvirrad och blandar ihop fiktion och verklighet, utan för att fiktionen kräver det och för att jag skulle förstöra fiktionen om jag inte sprang. På samma sätt behöver den som ägnar sig åt improvisationsteater knappast motiveras av faktorer utanför dramat för att kunna improvisera. OS skulle döda varje improvisationsföreställning tämligen snabbt, precis som den skulle omöjliggöra rollspel.

OS ter sig ännu mer absurd om vi tittar på låtsaslekar, såsom de vanligen leks av barn. Barn har inte skäl utanför leken för de handlingar de utför i leken. Men det betyder inte att leken är irrationell, då den drivs av sin egen inre logik och sina egna regler (även om dessa ofta ändras löpande av barnen som deltar).

P3 torde också vara relativt okontroversiell. Att ledande fikcionalister förespråkar en berättigandemodell som enbart är rimlig för passiv fiktion beror ju inte på att de kategoriserar religiös fikcionalism annorlunda, utan på att de inte gjort distinktionen mellan aktiv och passiv

fiktion. Det är inte ovanligt att religionsfilosofer beskylls för att ägna alltför mycket uppmärksamhet åt religionens texter och dogmer, på bekostnad av dess riter och det religiösa livet. Det är symptomatiskt att filosofer som Eshleman och Le Poidevin ägnar betydligt större utrymme åt att förklara fikcionalismens språkliga ansats, än de gör åt den djupa inlevelse och det uppgående i fiktionen som också är nödvändiga delar i den religiösa fikcionalismen. Därför är det knappast överraskande att de inte uppmärksammar den aktiva fiktionens särart. Men givet distinktionen finns knappast något utrymme för att tolka den religiösa fikcionalismen som annat än aktiv, speciellt med tanke på vad Le Poidevin skriver om att gå upp i fiktionen och leka en "lätsaslek".⁷

S följer ur premisserna. Slutsatsens rimlighet kan ytterligare beläggas, om vi bryter ned det fiktiva, religiösa engagemanget i enskilda handlingar. Tänk exempelvis på de många moment en katolsk mässa innehåller: psalmsång, liturgi, bön, predikan, nattvard, trosbekännelse, välsignelse, läsning av bibeltext osv. Utifrån OS måste fikcionalisten avkrävas oberoende skäl för att delta i varje enskilt moment. Men i så fall skulle fikcionalisten få så fullt upp med att hålla reda på sina oberoende skäl, att någon djupare immersion i den religiösa fiktionen vore omöjlig att uppnå. Slavisk efterföljd till OS skulle helt enkelt störa eller till och med förstöra fiktionen.

2.1 *Oberoende skäl att inte handla*

Jag har hittills argumenterat för att OS inte är rimlig för aktiv fiktion. Det är nu dags att kvalificera den ståndpunkten, så att vi kan bemöta invändningar i stil med Dengs mycket övertygande exempel med omgifte. Det verkar ju högst orimligt att avstå ifrån att gifta om sig, eller göra något annat som går stick i stäv med ens egentliga vilja eller intressen, enbart på grund av att man gått upp i en fiktion. Men vi behöver inte något så starkt som OS för att förklara varför man inte ska handla utifrån fiktionen vid sådana tillfällen, det räcker med en betydligt svagare princip. Ett slags "oskyldig tills motsatsen bevisats"-princip, utifrån vilken det alltid är tillåtet att agera i den aktiva fiktionen så länge man saknar av fiktionen oberoende skäl att *inte* agera. Att agera utifrån fiktionen är alltid *pro tanto* berättigat, men berättigandet kan försvinna om subjektet har av fiktionen oberoende skäl att inte följa fiktionen. Vi kan kalla detta principen om oberoende skäl att inte handla (OSI):

7. Det finns dock mer passiva versioner av religiös fikcionalism. För en variant som främst behandlar fikcionalismen som ett sätt att tillägna sig religiös text, se Lipton 2009.

OSI: Enskilda fikcionalistiska handlingar är *pro tanto* rationellt acceptabla, så länge av fiktionen oberoende skäl att inte handla saknas.

I Dengs exempel med omgifte kan vi säga att om en frånskild fiktiona- list är engagerad i en religion som förbjuder omgifte men ändå vill gifta om sig, då har den personen av fiktionen oberoende skäl att inte agera i linje med fiktionen. Eller om vi återgår till de tidigare exemplen på aktiv fiktion, kan vi tänka oss att jag har svår astma och därför inte springer ifrån "knektarna" i medeltidslajvet, trots att fiktionen uppmanar mig. Eller om jag spelar dataspel kanske jag blir hungrig, så att jag slutar spela och lagar middag i stället för att döda draken. Poängen är givetvis att om verkligheten ger oss skäl att inte handla utifrån fiktionen, är det verkligheten som gäller.

Utifrån OSI kan vi alltså säga, att en enskild fikcionalistisk handling är rationellt acceptabel, så länge subjektet har godtagbara skäl till sitt övergripande fikcionalistiska engagemang, och saknar av fiktionen oberoende skäl att inte utföra handlingen. Inget annat berättigande krävs.

3. AVSLUTANDE KOMMENTARER

Genom att göra en distinktion mellan passiv och aktiv fiktion blir det tydligt, att vad som är orimligt gällande passiv fiktion (att agera på den utan oberoende skäl) tvärtom är närmast nödvändigt vad gäller aktiv fiktion. För den religiösa fikcionalismen är detta ett välkommet resultat, då det gör fikcionalisten fri att gå upp i fiktionen, utan att för den sakens skull riskera att agera irrationellt.

Jag har diskuterat enskilda handlingar i religiös fiktion, men det torde vara uppenbart att resultatet generaliserar till all form av aktiv fiktion. Det verkar också rimligt att tänka sig att resultatet generaliserar till andra, närliggande former av fikcionalism, såsom moralisk fiktiona- lism. Men det är förstas något som behöver undersökas mer i detalj innan några alltför starka slutsatser kan dras.

LITTERATUR

- Eshleman, A. 2005. "Can an Atheist Believe in God?". *Religious Studies* 41, s. 183–99.
- Deng, N. 2015. "Religion for Naturalists". *International Journal for Philosophy of Religion* 78, s. 195–214.

- Howard-Snyder, D. 2013. "Propositional Faith: What It Is and What It Is Not". *American Philosophical Quarterly* 50, s. 357–72.
- Kalderon, M. E. 2005a. "Introduction". I *Fictionalism in Metaphysics*, red. M. E. Kalderson, s. 1–13. Oxford: Oxford University Press.
- . 2005b. *Moral Fictionalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Le Poidevin, R. 1996. *Arguing for Atheism: An Introduction to the Philosophy of Religion*. New York: Routledge.
- . 2016. "Playing the God Game". I *Alternative Concepts of God*, red. Andrei A. Buckareff och Yujin Nagasawa, s. 178–91. Oxford: Oxford University Press.
- Lipton, P. 2009. "Science and Religion: The Immersion Solution". I *Philosophers and God*, red. J. Cornwell och M. McGhee, s. 1–19. London: Continuum.
- Palmqvist, C-J. 2018. "Faith and Hope in Situations of Epistemic Uncertainty". *Religious Studies* (Early View), s. 1–17.
- . 2019. "Forms of Belief-Less Religion". *Religious Studies* (Early View), s. 1–17.
- Schellenberg, J. L. 2005. *Prolegomena to a Philosophy of Religion*. Ithaca: Cornell University Press.

OSÄKERHET, TVÄRVETENSKAP OCH KLIMATFÖRÄNDRINGARNA

En vetenskapsfilosofisk betraktelse av IPCC:s osäkerhetsramverk

1

FN:s klimatpanel IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) producerar i huvudsak två typer av rapporter. Dels de så kallade utvärderingsrapporterna (Assessment Reports), stora och genomgripande sammanfattningar av det rådande kunskapsläget om klimatförändringarna och dess konsekvenser, dels specialrapporter (Special Reports) som behandlar olika mer begränsade frågor allteftersom de uppstår. Den senaste specialrapporten behandlade exempelvis det 1,5 °C mål (IPCC 2018) som stipulerades i Parisavtalet från 2015. De stora rapporterna däremot produceras efter ett någorlunda fast schema – den förra stora rapporten publiceras 2014 och den innan det 2007 – och följer ett specifikt format. Arbetet är fördelat på tre arbetsgrupper som var och en arbetar med sin egen delrapport.¹ Just nu pågår arbetet med den sjätte utvärderingsrapporten (AR6) som ska vara färdig för publicering 2022.

Att på ett homogent och enkelt sätt beskriva hur säkra eller osäkra olika påståenden är har allmänt betraktas som viktigt, i synnerhet i de stora utvärderingsrapporterna. Mycket möda har därför lagts på att skapa ett för de tre arbetsgrupperna gemensamt ramverk för att klassificera och beskriva vetenskaplig osäkerhet.²

Det viktigaste skälet har med panelens huvudsyfte att göra; dvs. att överföra och kommunicera vetenskaplig kunskap till civilsamhället.

1. När IPCC sammanställer sina stora rapporter är arbetet uppdelat i tre arbetsgrupper. Arbetet i den första arbetsgruppen, som också färdigställs först, är tänkt att utgöra en grund för det övriga arbetet. Arbetsgrupp I sammanställer belägg från och sammanfattar kunskapsläget i de "fysiska vetenskaperna". Den andra arbetsgruppen sammanfattar kunskapsläget om klimatförändringarnas socioekonomiska konsekvenser samt utvärderar olika sätt att anpassa våra samhällen. Den tredje inriktar sig mot strategier för att begränsa uppvärmningen. Arbetsgrupp I är av uppenbara skäl dominerad av naturvetenskaperna, i synnerhet klimatvetenskapen, medan arbetsgrupp II och III har mer samhällsvetenskapliga inslag.

2. Se exempelvis Moss och Schneider 2000, Manning 2006, Mastrandrea et al. 2010, Mastrandrea och Mach 2011, och Mach et al. 2017.

Det har ansetts nödvändigt att målgruppen för rapporterna får en så tydlig uppfattning om hur (o)säkra IPCCs centrala påståenden är för att de ska fungera som beslutsunderlag (Mastrandrea och Mach 2011; Herrando-Pérez et al. 2019). Vidare finns det värden i att kunna jämföra påståenden från en rapport till en annan, samt mellan delrapporter. Åtminstone två stora utmaningar finns med att skapa ett dylikt ramverk. Den första har att göra med att säkerställa att kommunikationen gentemot målgruppen fungerar som avsett. Alltså, att presumtiva läsare tolkar de osäkerhetstermer som ramverket föreskriver på rätt sätt. Den andra har att göra med tvärvetenskaplighet och handlar om begreppen, snarare än terminologin. IPCCs utvärderingsrapporter syntetiserar kunskap från en rad olika discipliner och ämnen, både natur- och samhällsvetenskaper. Ett ramverk för att uttrycka vetenskapliga osäkerheter måste kunna ackommodera de specifika förutsättningar som råder inom dessa olika discipliner.

Forskningen på området har ofta fokuserat på det tidigare problemet. Hur tolkas olika osäkerhetstermer i naturligt språk av olika grupper lekmän och forskare och vilken inverkan har den omedelbara kontexten på våra osäkerhetsbedömningar? Det har visat sig att läsarens bakgrund, den omedelbara kontexten och presentationen spelar in (Budescu et al. 2009, 2014, 2017). I detta papper vill vi däremot fokusera på det senare, tvärvetenskapliga, problemet.

2

I den senaste stora rapporten (AR5) använde man ett ramverk för att uppskatta och kommunicera osäkerhet som finns beskrivet i ett instruktionsdokument (Mastrandrea et al. 2011). Ramverket består av ett lexikon – det vill säga, en uppsättning ‘kalibrerade’ osäkerhetstermer – samt en uppsättning instruktioner kring hur termerna ska tillämpas i olika situationer. Eftersom detta ramverk i allmänhet verkar ha uppfattats som framgångsrikt (Mach et al 2017) kommer det sannolikt att användas även i nästkommande rapport.

I korthet bygger ramverket på ett tudelat rapporterande av osäkerheter i termer av å ena sidan *sannolikhet* och å den andra sidan *konfidens*. Sannolikhetsskalan är kvantifierad och innehåller sju termer, var och en associerad med ett specifikt sannolikhetsintervall.

TERM	SANNOLIKHETSINTERVALL
<i>Virtually certain</i> (i princip säkert)	99–100 %
<i>Very likely</i> (mycket sannolikt)	90–100 %
<i>Likely</i> (sannolikt)	66–100 %
<i>About as likely as not</i> (lika sannolikt som osannolikt)	33–66 %
<i>Unlikely</i> (osannolikt)	0–33 %
<i>Very unlikely</i> (mycket osannolikt)	0–10 %
<i>Exceptionally unlikely</i> (exceptionellt osannolikt)	0–1 %

Sannolikhet skall enligt ramverket appliceras där det finns ”kvantifierad osäkerhet” (Mastrandrea et al. 2011, s.3) men vad denna kvantifierade osäkerhet grundar sig i kan variera: det kan handla om statistisk analys och modellering men också expertutlåtanden eller annat. Konfidensmättet å sin sida är kvalitativt och innehåller följande termer: *mycket låg, låg, medel, hög, och mycket hög* konfidens.

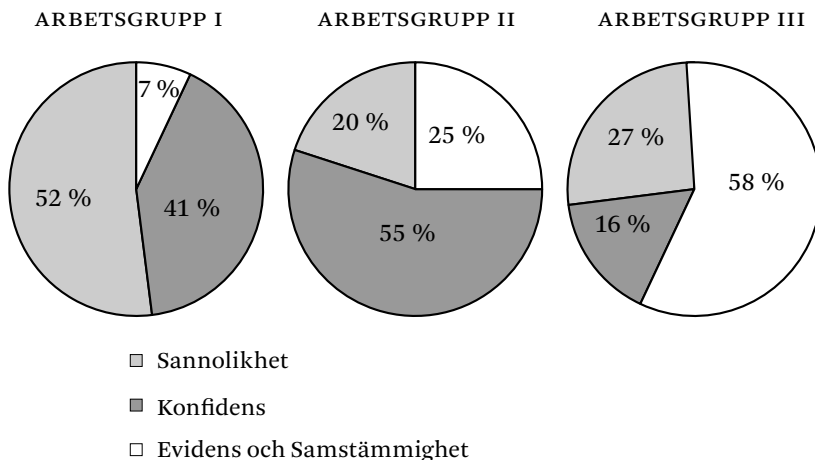
Om möjligt föreskriver anvisningarna att författarna bör använda både sannolikhet och konfidens. När författarna varken kan ge sannolikhet eller konfidensgrad till ett påstående bör de i stället rapportera (1) vilken kvalitet den vetenskapliga evidensen bakom påståendet har (*evidence*), samt (2) graden av samstämmighet i litteraturen (*agreement*). Detta ska ske i enlighet med tregradiga skalor för respektive mått.

En viktig fråga är hur ramverket speglar praktiken. Till skillnad från i tidigare IPCC-rapporter användes samma ramverk genomgående i samtliga tre arbetsgruppers delrapporter i AR5 (det ramverk som föreskrivs i Mastrandrea et al. 2011). Dessutom verkar uppfattningen i efterhand vara att tillämpningen skedde någorlunda i enlighet med föreskrifterna (Mach et al. 2017). Vissa problem kvarstod naturligtvis – framförallt har det visat sig svårt att skilja konfidens från sannolikhet i praktiken. Det visade sig till exempel att vissa författare justerat ner sina sannolikhetsbedömningar i ljuset av svag konfidens (Mach et al. 2017).³

Vidare används olika delar av ramverket olika mycket i de olika arbetsgrupperna. Om man räknar förekomsterna av termerna ser man att

3. De är inte heller oberoende storheter. Att ge ett visst påstående en högre sannolikhet innebär ofta att konfidensen blir lägre, och tvärtom. Vidare samverkar de båda måtten med hur precis den relevanta variabeln rapporteras. Exempelvis kan man antagligen med mycket hög konfidens konstatera att det är i princip säkert (99–100 %) att havsnivån kommer att öka till år 2100 under alla utsläppsscenarier. Gör man förutsägelsen mer precis minskar konfidens och sannolikhet.

den första arbetsgruppen vars rapport rör klimatvetenskapliga resultat i synnerhet lutar sig mot kvantifierade sannolikheter. Mest frekvent i arbetsgrupp II är däremot konfidens medan den tredje arbetsgruppen i huvudsak bedömer osäkerhet i termer av evidens och samstämmighet (se Figur 1).⁴

Figur 1. Frekvenser av förekomster av termer från respektive osäkerhetslexikon proportionellt uppdelat på de olika arbetsgruppernas respektive rapporter i AR5.

Det finns en spänning mellan å den ena sidan en normativ tolkning av ramverket där idealet är att till påstående kunna knyta både sannolikhet och konfidens och å den andra utrymme för skillnader mellan olika discipliner. Tvärvetenskapliga hänsynstaganden har tydligt informerat diskussioner kring dessa ramverk och varit ett viktigt värde (Mastrandrea och Mach 2011). Samtidigt är det svårt att inte få uppfattningen att idealet ändå är sannolikhet *och* konfidens.

Hur dessa osäkerheter förstås av olika aktörer är viktigt eftersom de ger en bild av handlingsutrymmets yttre gränser. Vad som uppfattas som möjligt och omöjligt är av uppenbara skäl av betydelse när politiska utformas och berättigas och är i detta specifika fall ofta föremål för genuin kontrovers.

4. Mach et al. 2017 har presenterat liknande siffror, men de har bara räknat ord i "Summary for policy-makers"-delen av de respektive rapporterna och inte som här, hela rapporterna.

Det finns en viktig skillnad mellan hur osäkerhet förstås och hur modeller (och ibland även teorier och lagar) och deras relation till verkligheten förstås. Ett vanligt sätt att se på modeller är som idealiserade motsvarigheter till verkliga system som i egenskap av att i stå i en speciell relation till något verkligt system kan lära oss någonting om det senare. Hur, mer precis, en modell relaterar till det system den beskriver verkar dock inte kunna beskrivas på något allmängiltigt sätt. Icke desto mindre har en modells vetenskapliga värde ofta att göra med det specifika sätt på vilken relationen mellan modell och verkligt system kontrolleras (givet något specifikt ändamål).

Det vi vill fästa oss vid här är inte den allmänna diskussionen kring modeller, som vid det här laget är mycket extensiv, utan om hur olika sätt att idealisera i modeller samverkar med hur osäkerhet uppfattas.⁵ Speciellt vill vi visa hur de konventioner och normer som styr vilka antaganden och idealiseringar som betraktas som acceptabla fungerar för att *domesticera* osäkerheter.⁶ Detta, menar vi, säger någonting om vilka förutsättningar som behöver vara på plats för att det ska vara möjligt att rapportera exempelvis kvantifierade sannolikheter.

Här finns en distinkt och viktig disciplinär komponent. Vilka antaganden och idealiseringar som är acceptabla kan variera mellan discipliner. Exempelvis finns det en välbekant och långvarig konflikt mellan olika samhällsvetenskapliga traditioner med avseende på om det är lämpligt att anta att alla individer är rationella.

Genom att introducera olika typer av idealiseringar och antaganden kan problematiska och svårkontrollerade källor till osäkerhet sorteras bort. Låt oss betrakta ett enkelt exempel först. Förmoda att en modell behövs för att ge en pokerspelare beslutsstöd i sitt spelande. En sådan modell av allmänt förekommande snitt är en enkel statistisk modell. Det vill säga en modell som tilldelar till alla möjliga utfall (händer) en specifik (och i det här fallet mycket precis) sannolikhet. Tillsammans med kunskap om utfallens värde relativt varandra kan en spelare fatta till synes välinformerade beslut. Många skulle nog uppfatta detta som ett användbart verktyg för den som vill spela poker med framgång, men hur beskriver modellen egentligen spelet? Först kan man kanske påpe-

5. Se exempelvis Giere 2004, Mäki 2009, Knuuttila 2011, Morgan och Knuuttila 2012 och Morgan och Morrison 2000.

6. För en längre diskussion av denna metafor se Thorén, Vareman och Persson 2019.

ka att poker inte endast är ett hasardspel. Det finns (skulle en entusiast mena) ett centralt psykologiskt element också: en bra pokerspelare, tänker man, är också en skicklig bedragare och personkännare och spelet spelas delvis (eller kanske främst) utanför de formella regler som finns. Om detta är vår statistiska modell helt tyst. Vidare tar modellen inte hänsyn till olika omständigheter som ibland kan vara mycket viktiga. Säg om någon spelare fuskar eller om kortleken har dubbelt så många ess som vad gällande normer föreskriver, och så vidare. Modellen idealiserar spelet genom att dels förvränga det, dels bortse från möjliga störningar (se Weisberg 2007).

Ett liknande resonemang återfinns i Marc Langes (1993) diskussion om vetenskapliga lagar. När temperaturen på en metallstav med en längd L_0 ändras med ΔT , kan förändringen av stavens längd beskrivas med följande ekvation $\Delta L = k \cdot L_0 \cdot \Delta T$ där k är en konstant specifik för den metall staven är gjord av. Men det finns flera undantag. Om någon står och bankar på ändarna av staven, kommer den exempelvis inte att expandera i enlighet med ekvationen. Av detta skäl har filosofer som exempelvis Hempel tänkt sig att dylika lagar och generaliseringar endast är sanna endast givet vissa förutsättningar. Det finns till varje lagpåstående en tyst *ceteris paribus*-klausul (Cartwright 1984). Nu kan just någon som bankar på ändarna av staven verka som ett exotiskt och kanske konstruerat exempel, men om vi betraktar faktiska fall av expanderande metallstavar visar det sig snart att vår generalisering i princip aldrig gäller, i strikt mening. Vår *ceteris paribus*-klausul är egentligen mycket extensiv.

Idealisering i bred bemärkelse är i själva verket en komplex verksamhet, och det finns olika idéer om vad idealisering syftar till (Morgan och Knuuttila 2012; Grüne-Yanoff 2011; Mäki 2009). Det vi vill fästa oss vid här är hur idealiseringar och antaganden kan fungera för att kontrollera eller bortse från olika typer av osäkerhet. Genom att använda en enkel statistisk modell, snarare än någonting annat, undviker man exempelvis en rad konceptuella och empiriska osäkerheter. Hur ska de relevanta psykologiska processerna representeras i modellen? Och hur ska centrala koncept operationaliseras och göras mätbara? Och hur ser datamängden ut? Är mätning ens möjlig? Och så vidare. Den gränsdragning som här behövs är knappast självklar och minimala statistiska modeller är uppenbarligen inte alltid önskvärda. Icke desto mindre är detta ett övervägande som ofta måste göras. Här kan man notera att denna typ av konceptuell osäkerhet är svårfångad kvantitativt.

Vidare gör svepande antaganden – om, exempelvis, att inga otillbörliga kausala influenser bör tas i beaktande – det tillåtet utesluta vad man skulle kunna benämna radikala osäkerheter. Någon absolut säkerhet finns aldrig i vetenskapliga sammanhang, och det finns åtminstone en filosofisk möjlighet att vi har helt fel.

Poängen här är att hur vi idealiserar modeller verkar spela roll för hur vi ska förstå osäkerhet. Kanske kan man säga att genom att anamma vissa idealiseringar kan vi få en modell som producerar enastående precisa sannolikheter som i egenskap av att vara härledda eller etablerade genom kontrollerade observationer har jämförelsevis hög konfidens. En mindre idealiserad modell, alltså en som i någon mening ligger närmare den verkliga situationen, däremot kanske varken kan producera lika precisa sannolikheter, eller associeras med lika hög konfidens. Dels finns det, som vi redan påpekat, utfall som är svåra, om inte omöjliga, att representera inom modellen. Sedan är det så att när teorier eller modeller ska informera oss om det konkreta måste dess olika teoretiska komponenter tolkas inom ramen för den faktiska situationen. Hur det ska gå till är ofta långt ifrån uppenbart och vilar för det mesta också på normer och konventioner. Hur bör stavbankare och falskspelare representeras? Det är knappast omöjligt att besvara en sådan fråga men helt klart är att det finns många alternativ. I vilket fall som helst uppstår den nya frågan: på vilket sätt blir modellen bättre och mer informativ av denna inklusion?

Här kan vi konstatera att olika discipliner förhåller sig till sina studieobjekt på olika sätt. Epistemologiskt färgade konventioner och normer kring vad som är lämpligt och acceptabelt kan variera från en disciplin till en annan. I vissa discipliner föredrar man högt idealiserade och abstrakta modeller som är enkla att manipulera men svåra att applicera på konkreta situationer. Ekonomi och ekologi skulle kunna vara exempel på detta. I andra ämnen däremot, tänker man att förklaringar, modeller och teorier, bör koppla an mot enskilda händelser eller förlopp på ett mer omedelbart sätt. Historia är möjligtvis ett bra exempel på detta. Begrepp som sannolikhet och konfidens samspelar med mer djupt rotade idéer kring hur kunskapen kopplar an mot verkliga situationer och vilken abstraktionsnivå som är lämplig. Detta kan göra jämförelser mellan olika discipliner svåra.

När vi talar om domesticering av osäkerheter är det alltså detta vi avser: att genom provisioner, antaganden, idealiseringar och undantag utesluta olika källor till osäkerhet – i synnerhet radikala osäkerheter

som hotar destabilisera modellen själv. Förekomsten av domesticering är för det mesta mycket tydligt illustrerad i den typ av utsagor som förekommer i IPCCs rapporter, även om de i praktiken gör specifika påståenden något svårtolkade.

4

De resultat som presenteras tillsammans med sannolikheter i IPCCs rapporter kommer i hög grad från klimatvetenskapen. Det kanske viktigaste verktyget i modern klimatvetenskap är klimatmodeller. Hur dessa klimatmodeller används, hur resultat från dem tolkas och sammanställs, samt hur initialvillkor och indata produceras, är allt sammantaget del i den bredare vetenskapliga praxis som informerar IPCCs slutsatser.

Det finns många olika typer av rena klimatmodeller. Från enkla, en-dimensionella modeller som representerar endast ett fåtal processer till mycket komplexa så kallade *jordsystem-modeller* (Earth System Models) – högupplösta, tredimensionella simulationer som explicit representerar otaliga processer och deras interaktioner. Dessutom används vid sidan av globala modeller, som är representationer av hela klimatsystemet, också regionala modeller som används exempelvis för att med hög upplösning kunna representera konsekvenser av ett varmare klimat i spacialt mer begränsade områden.⁷ Vidare behövs modeller för att omvandla observerad data till ett format som stora klimatmodeller kan ta emot (Parker 2006). Den utdata som produceras måste vidare efterbehandlas vilket också sker i vad som kan beskrivas som en slags modeller. Eftersom en viktig uppgift inom klimatvetenskapen är projicering behövs också indata för framtida utsläpp, vilket klimatmodellerna själva inte kan generera. Där förlitar man sig på så-kallade *integrated assessment models* (IAM) – detta är modeller som integrerar ekonomiska representationer med olika biofysiska processer – och med dem skapar man utsläppsscenarier (van Vuuren et al. 2011, Riahi et al. 2017).

Betraktar man enskilda klimatmodeller kan man konstatera att mer komplicerade varianter består av olika komponenter och moduler som representerar en rad viktiga processer. Grunden är en cirkulationsmodell som representerar energiutbytet i haven och atmosfären i en viss ho-

7. Det finns en omfattande litteratur om de vetenskapsteoretiska implikationerna av modern klimatvetenskap, se exempelvis Parker 2006, 2010a, 2010b; Frigg et al. 2015; Winsberg 2012, 2018 och Petersen 2008.

risontell och vertikal upplösning (se Flato 2011). Till detta läggs andra relevanta processer som exempelvis kolcykeln, isbildning, hydrologi och så vidare. Vissa processer kan modelleras 'direkt' medan andra måste approximeras genom så kallad *parametrisering*. Alla klimatmodeller innehåller parametriseringar. Metoden går i princip ut på att i stället för att explicit representera en viss process uttrycks effekten av processen som en funktion av någon annan variabel i modellen. Exempelvis är molnbildning ofta inte möjlig att representera i klimatmodeller då detta sker på en skala under modellens upplösning. Av detta skäl approximeras processen som en funktion av andra variabler, som exempelvis luftfuktighet, snarare genom en representation som grundas i de underliggande mekanismerna. Det finns flera skäl att parametrisera processer. Ibland krävs för stora resurser att direkt representera en process, eller så gör modellens upplösning det omöjligt att representera processen. Slutligen saknas ibland kunskap kring hur en process fungerar helt och hållet (Schmidt och Sherwood 2015, Parker 2006; Petersen 2008). Ofta finns det mer än ett sätt att parametrisera specifika processer.

Även om det finns en tendens mot allt mer högupplösta modeller, där fler och fler processer inkluderas, gör inga klimatmodeller anspråk på att vara kompletta. Viktiga processer som varken kan modelleras direkt eller parametriseras utesluts. Det är fallet exempelvis med flera kända återkopplingsmekanismer som hotar att sätta hela klimatsystemet i rörelse (Steffen et al. 2018). Ett exempel på en sådan mekanism är metanavgång till följd av smältande permafrost i Arktis.

Även om stor vikt läggs vid de mest komplexa modellerna används alla typer av klimatmodeller flitigt. Klimatmodeller av låg komplexitet är viktiga då de enkelt kan manipuleras och felsökas, och de är mindre databeroende än sina mer komplexa motsvarigheter. För mer komplexa modeller kan det vara mycket svårt, för att inte säga helt omöjligt, att hitta felkällor (Lenhard och Winsberg 2010; Curry och Webster 2011). Det går helt enkelt inte att veta vad i modellen som orsakar ett specifikt fel.

För de projektioner som betraktas som mest pålitliga används de mest komplexa klimatmodellerna tillsammans med varandra i så kallade ensembler där många modeller körs med samma (eller någorlunda samma) ingångsdata och variationer. En projektion beräknas sedan för ett specifikt scenario genom att aggregera utdata från ensemblen. Ensemblestudier tenderar att bättre återskapa den historiska data som finns jämfört med enskilda modeller (Parker 2006).⁸ Ändå är det något

8. Här kan man också notera att modellensembler kalibreras och valideras mot samma

oklart hur resultaten bör tolkas i termer av osäkerhet då modellerna knappast kan betraktas som oberoende av varandra och slumpmässigt fördelade kring den ”rätta” modellen (Parker 2010a, 2010b).

Det är alltså endast genom en mycket omfattande process som klimatprojektioner av den typ som förekommer i IPCCs rapporter kan åstadkommas och dessa är i sin tur ofta villkorade på specifika scenarier som således ställs utanför själva analysen. De påståenden som sedermera genereras är vanligtvis komplexa. Ett exempel:

En ökning av den globala medeltemperaturen för år 2081–2100 jämfört med 1986–2005 bedöms som *sannolikt* vara i de intervall som kan härledas från de koncentrationsgrundade CMIP5 modellsimuleringarna, det vill säga, 0,3 °C till 1,7 °C (RCP2.6), 1,1 °C till 2,6 °C (RCP4.5), 1,4 °C till 3,1 °C (RCP6.0), 2,6 °C till 4,8 °C (RCP8.5). (IPCC 2013, s. 20, vår övers.)

Slutligen kan man konstatera att detta till trots är man inom den första arbetsgruppen ändå bekväm med att associera sina resultat med jämförelsevis precisa sannolikheter.

5

Genom en mycket komplicerad process och en rad mer eller mindre tydliga undantag, idealiseringar och antaganden kan en sannolikhet och en konfidens produceras. Det vi vill säga här är att anledningen till att detta är rimligt från ett klimatvetenskapligt perspektiv inte främst är att kunskapen på något enkelt sätt är säkrare än den samhällsvetenskapliga kunskapen – de två är knappast helt möjliga att skilja – utan också att det finns en uppsättning konventioner, normer, och epistemologiskt färgade ideal som ger en indikation kring vilka typer av osäkerhet som kan uteslutas, skärmas av, och läggas ut på andra discipliner. I princip betyder beroendet av IAMer att mycket av de svåra osäkerheter som är förknippade med hur ekonomier och samhällen fungerar kan externaliseras.

Vad blir slutsatserna av detta? Det torde inte vara att kunskapen om klimatsystemet och hur det förändras under mänsklig påverkan i sig bör relativiseras eller minimeras. Domesticeringsprocessen, som vi föreställer oss den, är nödvändig för att kunna uttrycka sig precist.

I ett vidare perspektiv är frågan viktig i synnerhet för att den kun-

historiska data. Huruvida detta är ett problem eller inte råder det olika åsikter om. Se exempelvis Steele och Werndl 2013.

skap som sammanställs av IPCC i någon mån är ämnad att informera om oss handlingsutrymmets yttre gränser. Det finns åtminstone två faror med detta. För det första är det, något paradoxalt kan det tyckas, lätt att invaggas i en falsk känsla av säkerhet. Alltså, konsekvenserna av ett varmare klimat kan bli långt värre än rådande projektioner ger vid handen. Detta faktum döljs, åtminstone delvis, av hur olika förutsättningar antas. I synnerhet är inflytandet av svårmodellerade återkopplingsmekanismer relevant här. Och för det andra finns otaliga möjliga framtider gömda mellan och utanför de scenarier som ligger till grund för klimatprojektioner.

Avslutningsvis bör skillnaderna mellan samhälls- och naturvetenskaperna i termer av osäkerhet inte överdrivas, som vissa redan påpekat är gränserna mindre tydliga än vad användandet av osäkerhetsterminologi ger vid handen (Webster 2008; Swart et al. 2008).

LITTERATUR

- Budescu, D. V., S. Broomell, och H.-H. Por. 2009. Improving Communication of Uncertainty in the Reports of the Intergovernmental Panel on Climate Change. *Psychological Science*, s. 1–10.
- Budescu, D. V., H.-H. Por och S. B. Broomell. 2011. Effective communication of uncertainty in the IPCC reports. *Climatic Change*, 113(2), s. 181–200. <http://doi.org/10.1007/s10584-011-0330-3>
- Budescu, D. V., H.-H. Por, S. B. Broomell och M. Smithson. 2014. The interpretation of IPCC probabilistic statements around the world. *Nature Climate Change*, 4(6), s. 508–12. <http://doi.org/10.1038/nclimate2194>
- Curry, J. A., och P. J. Webster. 2011. Climate Science and the Uncertainty Monster. *Bulletin of the American Meteorological Society*, 92(12), s. 1667–82. <http://doi.org/10.1175/2011bams3139.1>
- Flato, G. M. 2011. Earth system models: an overview. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 2(6), s. 783–800. <http://doi.org/10.1002/wcc.148>
- Frigg, R., E. Thompson och C. Wernndl. 2015. Philosophy of Climate Science Part II: Modelling Climate Change. *Philosophy Compass*, 10(12), s. 965–77. <http://doi.org/10.1111/phc3.12297>
- Grüne-Yanoff, T. 2011. Isolation Is Not Characteristic of Models. *International Studies in the Philosophy of Science*, 25(2), s. 119–37. <http://doi.org/10.1080/02698595.2011.574854>
- Herrando-Pérez, S., C. J. A. Bradshaw, S. Lewandowsky och D. R. Vieites. 2019. Statistical Language Backs Conservatism in Climate-Change Assessments. *BioScience*, 69(3), s. 209–19. <http://doi.org/10.1093/biosci/biz004>
- IPCC. 2013. *Climate Change 2013: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* [Stocker, T. F., D. Qin, G.-K. Plattner, M. Tignor, S. K.

- Allen, J. Boschung, A. Nauels, Y. Xia, V. Bex och P. M. Midgley (utg.]. Cambridge och New York: Cambridge University Press.
- IPCC. 2018. *Global warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty* [V. Masson-Delmotte, P. Zhai, H. O. Pörtner, D. Roberts, J. Skea, P. R. Shukla, A. Pirani, W. Moufouma-Okia, C. Péan, R. Pidcock, S. Connors, J. B. R. Matthews, Y. Chen, X. Zhou, M. I. Gomis, E. Lonnoy, T. Maycock, M. Tignor, T. Waterfield (utg.]]. In Press.
- Lange, Marc. 1993. Natural Laws and the Problem of Provisos. *Erkenntnis* 38, s. 233–48.
- Lenhard, J. och E. Winsberg. 2010. Holism, entrenchment, and the future of climate model pluralism. *Studies in History and Philosophy of Science Part B: Studies in History and Philosophy of Modern Physics*, 41(3), s. 253–62. <http://doi.org/10.1016/j.shpsb.2010.07.001>
- Manning, M. R. 2006. The treatment of uncertainties in the fourth IPCC assessment report. *Adv Clim Change Res* 2, s. 13–21.
- Mastrandrea, M. D., C. B. Field, T. F. Stocker, O. Edenhofer, K. L. Ebi, D. J. Frame, H. Held, E. Kriegler, K. J. Mach, P. R. Matschoss, G.-K. Plattner, G. W. Yohe och F. W. Zwiers. 2010. *Guidance Note for Lead Authors of the IPCC Fifth Assessment Report on Consistent Treatment of Uncertainties*. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). Återfinnes vid <<http://www.ipcc.ch>>.
- Mastrandrea, M. D. och K. J. Mach. 2011. Treatment of uncertainties in IPCC Assessment Reports: past approaches and considerations for the Fifth Assessment Report. *Climatic Change*, 108(4), s. 659–73. <http://doi.org/10.1007/s10584-011-0177-7>
- Morgan, Mary och Tarja Knuuttila. 2012. Models and Modelling in Economics. I *Philosophy of Economics*, utg. Uskali Mäki, Amsterdam: Elsevier, s. 49–87.
- Moss, R. H. och S. H. Schneider. 2000. *Uncertainties in the IPCC TAR: Recommendations to lead authors for more consistent assessment and reporting*. In: *Guidance Papers on the Cross Cutting Issues of the Third Assessment Report of the IPCC* [utg. R. Pachauri, T. Taniguchi and K. Tanaka], World Meteorological Organization, Geneva, s. 33–51.
- Parker, W. S. 2006. Understanding pluralism in climate modeling. *Foundations of Science*, 11(4), s. 349–68.
- Parker, W. S. 2010. Predicting weather and climate: Uncertainty, ensembles and probability. *Studies in History and Philosophy of Science Part B*. 41(3), s. 263–72. <http://doi.org/10.1016/j.shpsb.2010.07.006>
- Parker, W. S. 2010. Whose probabilities? Predicting climate change with ensembles of models. *Philosophy of Science*, 77(5), s. 985–97.
- Petersen, A. C. 2008. The practice of climate simulation and its social and political context. *Netherlands journal of geosciences*, 87(3), s. 219–29.
- Riahi, K., D. P. van Vuuren, E. Kriegler, J. Edmonds, B. C. O'Neill, S. Fujimori, et al. (2017). The Shared Socioeconomic Pathways and their energy, land use, and greenhouse gas emissions implications: An overview. *Global Environmental*

- Change*, 42, s. 153–168. <http://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2016.05.009>
- Steel, D. 2015. Acceptance, values, and probability. *Studies in History and Philosophy of Science Part A*, 53, s. 81–88.
- Steffen, W., J. Rockström, K. Richardson, T. M. Lenton, C. Folke, D. Liverman, et al. 2018. Trajectories of the Earth System in the Anthropocene. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 115(33), s. 8252–59. <http://doi.org/10.1073/pnas.1810141115>
- Swart, R., L. Bernstein, M. Ha-Duong och A. Petersen. 2008. Agreeing to disagree: uncertainty management in assessing climate change, impacts and responses by the IPCC. *Climatic Change*, 92(1–2), s. 1–29. <http://doi.org/10.1007/s10584-008-9444-7>
- Thorén, H., N. Vareman, J. Persson. 2019. *Interdisciplinarity and the domestication of uncertainty: the case of the IPCC*. Icke-publicerat manuskript.
- van Vuuren, D. P., J. Edmonds, M. Kainuma, K. Riahi, A. Thomson, K. Hibbard, et al. 2011. The representative concentration pathways: an overview. *Climatic Change*, 109(1–2), s. 5–31. <http://doi.org/10.1007/s10584-011-0148-z>
- Webster, M. 2008. Uncertainty and the IPCC. An editorial comment. *Climatic Change*, 92(1–2), s. 37–40. <http://doi.org/10.1007/s10584-008-9533-7>
- Weisberg, M. 2007. Three Kinds of Idealization. *Journal for the Philosophy of Science*, 104(12), s. 639–59.
- Winsberg, E. 2012. Values and uncertainties in the predictions of global climate models. *Kennedy Institute of Ethics Journal*, 22(2), s. 111–37.
- Winsberg, E. 2018. *Philosophy and Climate Science*. Cambridge UP.

Alla medarbetare i detta nummer av *Filosofisk tidskrift* är knutna till Lunds universitet: *Henrik Andersson* och *Cathrine V. Felix* är lärare i praktisk filosofi, *Fritz-Anton Fritzson* är forskare i praktisk filosofi, *Mattias Gunnemyr* är doktorand i praktisk filosofi, *Frits Gåvertsson* är lärare i praktisk filosofi, *Peter Gärdenfors* är professor emeritus i kognitionsforskning, *Gloria Mähringer* är doktorand i praktisk filosofi, *Carl-Johan Palmqvist* är doktorand i teoretisk filosofi, *Johannes Persson* är professor i teoretisk filosofi, *Henrik Thorén* är forskare i teoretisk filosofi, *Niklas Vareman* är postdoc i medicinsk etik och *Jakob Green Werkmäster* är doktorand i praktisk filosofi.

INSTRUKTIONER TILL SKRIBENTER

Filosofisk tidskrift har som syfte att bidra till en allsidig och fruktbar diskussion av filosofiska problem, samt att på ett lättfattligt sätt informera om aktuell filosofisk forskning. Den vänder sig inte enbart till fackfilosofer, utan vill framför allt nå en bredare läsekrets av filosofiskt intresserade personer.

Tidskriften står öppen för olika filosofiska inriktningar, men den vill undvika bidrag som man inte kan tillgodogöra sig utan speciella förkunskaper eller tekniska färdigheter. Utöver längre artiklar på omkring 10–15 sidor, tar tidskriften gärna emot även kortare bidrag och inlägg av notiskaraktär.

MANUSKRIPT TILL FILOSOFISK TIDSKRIFT:

- skickas med e-post till lars.bergstrom@philosophy.su.se
- skall utformas i överensstämmelse med den typografi som är normal i tidskriften, utan onödig formatering
- skall vara försedda med namn och adress
- skall som regel vara skrivna på svenska, och citat från andra språk bör översättas till svenska (ej nödvändigt i fotnoter)
- särskild litteraturförteckning upprättas vid behov i alfabetisk ordning och placeras sist i manus
- för icke beställt material ansvaras ej
- korrektur läses i regel endast av redaktören
- införda bidrag honoreras inte
- i stället för särtryck erhåller författaren, gratis, 10 exemplar – för recensioner 5 exemplar – av det nummer av tidskriften i vilket bidraget varit infört